

В. О. Романцов

Населення України

і його рідна мова за часів
радянської влади та незалежності

(XX — початок XXI століття)

В.О. Романцов

Населення України

і його рідна мова за часів
радянської влади та незалежності
(XX — початок XXI століття)

Київ

Видавництво імені Олени Теліги
2008

ББК 63.3(4УКР)

Р 69

Романцов В. О.

Р 69 Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття). — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. — 184 с.

ISBN 978-966-355-008-4

У книжці на основі використання досліджень науковців і матеріалів загальних переписів населення за часів колишнього СРСР — 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989рр., а також Всеукраїнського перепису населення 2001р., переписів населення Казахстану і Білорусі 1999 р., Росії 2002 р. і Молдови 2004 р. на прикладі найбільш численних народів розглядається стан збереження ними рідної мови. Автор аналізує, як зберігали рідну мову українці на своїй території, а також за її межами на прикладі Російської Федерації, Молдови, Казахстану і Білорусі.

Основна мета дослідження — показати, що впливало на збереження рідної мови українців та найчисленніших народів, які мешкали на території України.

Книжка розрахована на науковців, студентів та всіх, кому не байдуже збереження рідної мови.

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-355-008-4

© Романцов В. О. Текст, 2008

© Видавництво імені Олени Теліги. Оригінал-макет, 2008

Вступ

Автор виходить з того, що мова є однією з визначальних рис етносу, характеризує побут, звичаї, традиції, духовність, культуру, є основою подальшого його розвитку.

Мета пропонованої книжки — простежити і проаналізувати, як користувалися рідною мовою різні етноси, які з давніх часів проживали на одвічних українських землях та за їхніми межами. З часів Київської Русі, і навіть значно раніше, відбувався тривалий процес формування з 14 південнослов'янських племенних союзів українського народу. Також на ці землі приходили, оселялися тимчасово або й назавжди представники інших народів. Однак переважну більшість місцевого населення завжди становили автохтони — українці. Природно, що, зберігаючи свою мову, інші народи змушені були вивчати і мову місцевого народу — українську. Наше завдання полягає в тому, щоб простежити, як ці процеси відбувалися у визначений нами період.

Оскільки користування мовою тісно пов'язане з соціально-економічними, суспільно-політичними процесами, які безпосередньо впливають на неї, ми змушені будемо на них також зупинитися, адже все це залежить від кількості населення, його національного складу, місця проживання тощо.

Український етнос до дослідженого нами часу пройшов тривалий і досить суперечливий період свого життя. Київська Русь, перша українська національна держава, проіснувала з останньої половини IX ст. до середини XIV ст. Далі вона була під владою Великого князівства Литовського та Польщі (Речі Посполитої) майже до середини XVII ст. З початком визвольної війни під проводом Б. Хмельницького починається другий період української державності, що закінчився у 1764 р. ліквідацією гетьманської держави, хоча невеличка її частина зберігалася у вигляді Запорозької Січі, ліквідованої у 1775 р. Наступні роки ці землі перебували під владою Російської імперії. Третій період української державності розпочала Центральна Рада в березні 1917 р., її продовжили Павло Скоропадський, а потім Директорія. Цей період закінчився встановленням на тривалий час на більшості наших земель більшовицької влади у 1920 р. і входженням їх у 1922 р. до складу СРСР.

Отже, українські землі довгий час перебували під владою інших держав. Одним із основних напрямів імперської політики було прагнення денационалізувати місцеве населення, примусово нав'язати користування мовою титульного народу.

Щодо становища з користуванням мовою населення наших земель досліджуваний час бажано поділити на два періоди:

перший — 1922—1991, коли переважна частина українських земель, як Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР), входила до складу Радянського Союзу і втратила більшість рис своєї державності;

другий — серпень 1991 р. — початок ХХІ ст., коли наш народ учетверте за всю свою історію відновив державність.

Ці періоди життя населення принципово різняться, тому їх бажано розглядати окремо, враховуючи зміни, що відбулися на принципово різних суспільно-політичних і соціально-економічних умовах життя населення.

Оскільки користування рідною мовою всіма мешканцями українських земель в одній книжці дослідити неможливо, автор розглядає це питання на прикладі найбільших за кількістю етносів: українців, росіян, євреїв, білорусів, німців, греків, молдаван, угорців, вважаючи, що така кількість різних етносів відбиває загальне становище з користуванням мовами.

З розвалом у 1991 р. СРСР на його території утворилося п'ятнадцять незалежних держав, на теренах яких, не тільки в Україні, з різних причин проживали мільйони українців. Тому в книжці також звернено увагу на користування рідною мовою українцями на землях інших національних держав: Росії, Казахстану, Білорусі і Молдови, де українці становлять істотну частину місцевого населення.

Оскільки найповніші матеріали щодо користування мовою збираються лише на загальних переписах населення, то автор ними і користувався. Він розуміє, що на їх достовірність впливала влада за часів їх проведення. Особливо це стосується часів сталінщини. Але влада не змогла повністю приховати загальні тенденції, властиві досліджуваним періодам. У книжці розглядаються тісно пов'язані між собою зміни в національному складі України та користуванні мовою, вплив на них політичного устрою, соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, а також, здавалося б, не пов'язаного з ними, на перший погляд, розселення людності у міських поселеннях та сільській місцевості.

Автор використав усі опубліковані і неопубліковані матеріали державних статистичних органів, поданих у Всесоюзних переписах населення 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 рр., а також першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р., переписів Казахстану і Білорусі 1999 р., Росії 2002 р. і Молдови 2004 р.

На жаль, стан збереження рідної мови українцями та іншими народами, які проживали на території України, не вдалося простежити протягом усього досліджуваного

періоду, оскільки з різних причин матеріали відсутні. Найповніші дані опубліковані за 1926 р. На той час ще не був встановлений тоталітарний режим. Матеріали переписів 1937 р. і 1939 р. майже повністю знищено. Ті, що опубліковані, подано вибірково в переписі за 1959 р. У скороченому вигляді надруковано результати переписів лише у 1991 р. та 1992 р. Таке ставлення до цих даних можна пояснити тим, що вони наочно відбивають стан населення, його соціально-економічне та суспільно-політичне життя, культуру, користування мовою тощо. Радянська влада прагнула всіляко приховати недоліки своєї політики. Цим можна пояснити і знищення в Україні Інституту демографії в 1938 р., а також той факт, що за часів сталінщини переписи не проводили протягом 1940—1958 рр., хоча це було конче потрібно. Вони показали б недоліки радянського керівництва під час Другої світової війни і в перші післявоєнні роки.

У наступні часи гальмування проведення переписів значною мірою пояснюється нестабільністю в керівництві державою після смерті Сталіна. Адже проведення першого післявоєнного перепису населення затягнулося на чотирнадцять років. На цьому також позначився вплив радянської влади. Так, публікація матеріалів перепису 1959 р. проводилася за часів «відлиги». Тому хоча вони за своїм обсягом та повнотою і поступаються матеріалам 1926 р., але значно повніші за ті, які публікувалися пізніше. Матеріали за 1959 р. були видані у 16 томах. На кожну союзну республіку відведено по одному тому і один — в цілому по СРСР. Публікація даних перепису 1970 р. проведена за іншим принципом. Видано лише 7 томів — за напрямками обстеження. Матеріали перепису за 1979 р. зведено лише в один том, який за обсягом даних значно поступається не лише 1959 р., а й 1970 р. Ще більш обмежено публікацію матеріалів за 1989 р. За матеріалами того перепису передбачалося видання кількох томів протягом 1992—1996 рр., але на це істотно вплинули події 1988—1991 рр. — прагнення народів СРСР вийти з його складу й утворити не-

залежні держави. Розвал Радянського Союзу завершився у грудні 1991 р. утворенням Союзу Незалежних Держав. Тому в 1991 р. було видано лише кілька брошур: «Население СССР», «Семья в СССР», «Возраст и состояние в браке населения СССР», «Уровень образования населения СССР», «Национальный состав населения СССР». Міністерство статистики України ротопринтом видало окремі матеріали: «Склад населення Української РСР за статтю та віком на 12 січня 1989 р. (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.)». К., 1990 р., «Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.)». К., 1990 р.

З утворенням незалежних держав кожна з них у різні роки провела перші загальні переписи населення: Україна — в 2001 р., Білорусь — у 1999 р., Казахстан — у 1999 р., Росія — в 2002 р., Молдова — в 2004 р. та ін.

Поступове скорочення подання матеріалів звужує джерельну базу аналізу досліджуваних проблем. Радянська влада виявляла дива майстерності, щоб усіяло приховати недоліки своєї тоталітарної політики. Але, незважаючи на ці факти, пропонована книжка викриває злочини асиміляторської політики щодо народів, котрі під тиск радянської влади, її русифікаторства, денационалізації, гальмування розвитку культури і мови цих народів.

Як наведено вище, питання розглядаються на прикладі найбільш численних етносів — мешканців України: українців, росіян, білорусів, греків, євреїв, молдаван, німців, кримських татар та ін.

Населення УРСР між двома світовими війнами

На матеріалах першого Всесоюзного перепису 1926 р. відбилися наслідки життя нашого населення за попередніх часів, про що ми вже згадували. Життя українського населення під владою інших держав, які прагнули утримувати його в покорі, примушувало українців користуватися державною мовою загарбників — переходити на російську, польську, румунську, мадярську мови.

Оскільки найдовше більшість українців знаходилися під владою Московського царства, Російської імперії, то вони і найбільше відчували русифікаторство. Особливо ця політика активізувалася за часів Петра I, Катерини II, а найбільше в XIX ст. Вкрай негативно позначилися на нашій культурі, мові Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. Звичайно, у В. Леніна були всі підстави назвати Росію «тюрмою народів», але політика русифікаторства продовжувала діяти надалі при ньому і взагалі за часів радянської влади.

Як наведено раніше, відновлення Української державності відбулося втретє у 1917 р., коли на більшості одвічних українських земель було проголошено владу Центральної Ради (ЦР). Нова влада розуміла, що в XX ст. неможливо побудувати незалежну державу із вкрай низьким рівнем загальної освіти її населення. Адже три чверті його були неписьменними. Виходячи з такого тяжкого становища, ЦР взяла курс на українізацію, котрий згодом нібито продовжила радянська влада. Основними його напрямками були боротьба з неписьменністю, всіяке сприяння і створення умов для розвитку національної культури, науки, освіти, формування з місцевого населення державного апарату та ін.

Важливе місце в реалізації курсу віддавалося рідній мові українського народу. Тому одним із перших декретів ЦР було проголошення української мови держав-

ною. Курс, проголошений ЦР, продовжували Павло Скоропадський і Директорія. Поразка боротьби українського народу за свою незалежність протягом 1917—1920 рр. завершилася приходом до влади більшовиків на більшості наших земель.

Більшовики розуміли, що перемогти світовий капіталізм і побудувати комунізм не лише на земній кулі, а навіть на території колишньої Російської імперії неможливо без залучення до його будівництва широких верств місцевого населення імперії. Тому з перших своїх кроків вони проводять політику на реалізацію свого курсу.

Радянська влада прагнула показати народові, що вона докорінно різниться від Російської імперії, тобто є народною, владою захисту інтересів широких верств населення. Поряд з першими кроками, спрямованими на реалізацію своєї програми, — конфіскацією заводів та фабрик, передається земля селянам, проголошується продовження курсу ЦР у сфері культури.

Уже на початку 20-х років XX ст. радянська влада підтримує політику ЦР у сфері культури, проголошує курс на українізацію, залучення широких верств місцевого населення до активної участі в державному і господарському будівництві, до лав більшовицької партії тощо.

Особливе місце в цій політиці надавалося мовному питанню. У підготовленій В. Леніним 29 листопада 1919 р. резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» наголошувалося, що «члени РКП(б) на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас вчитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіяко протидіючи спробам штучно відтіснити українську мову на другий план, прагнути навпаки перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас»¹.

На квітневому Пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. нарком освіти України В. Шумський виступив із доповіддю «Про ук-

¹ ПЗТ. — Т. 39. — С. 314.

раїнізацію». Була прийнята відповідна резолюція. Постановою ВУЦВК від 28 квітня 1924 р. при РНК УСРР комітет у справах національних меншин. Постановою РНК УСРР створюється від 1 жовтня 1925 р. затверджується склад Центральної Всеукраїнської комісії по керівництву українізацією при РНК, головою якої призначено В. Чубаря (голова РНК УСРР).

Поряд з курсом на українізацію вживаються заходи щодо створення сприятливих умов для розвитку культури, мови «національних меншин»², які живуть на території УСРР.

У 1924 р. на частині території УСРР із значною кількістю молдаван утворили Молдавську автономну республіку. У 20–30-ті роки ХХ ст. залежно від складу населення за територіальною ознакою територія республіки поділялася на національні райони, в яких користувалися мовою «нацменшин», якщо ньому той чи інший етнос становив більшість мешканців. Те саме стосувалося і селищних рад. Кількість таких територій змінювалася. Так, у середині згаданого періоду в Україні було 13 національних районів, із них 7 — німецьких, 4 — болгарських, по одному польському та єврейському. У наступні роки кількість національних районів зростала. Національні райони утворюються на Харківщині, Одещині, Запоріжжі, Херсонщині, Криворіжжі, Донбасі, Волині, Мелітопольщині, тобто охоплюють майже всю Україну. Успішно працювали національні селищні ради, будинки культури, бібліотеки. Мовою «національної меншини» видавалося близько 90 газет, часописів, підручники та література. Успішно працювали національні театри, наукові інститути тощо. Державна політика сприяла появі і розвитку громадських організацій, спрямованих на активізацію участі широких верств населення в різних напрямках культури.

² Автор поділяє представників різних етносів, мешканців українських одвічних земель, на такі групи: з південних слов'янських племен сформувався український етнос (народ, українці); всі інші етноси належать до «національних меншин» (нацменшин). Також в тексті автор використовує термін — народ.

Провідні представники української інтелігенції, а також інших народів, що мешкали в Україні, утворювали громадські спілки художників, композиторів, літераторів — «Плуг», «Гарт», «Молот», ВАПЛІТЕ тощо.

Реалізуючи гасло «Геть неписьменність», у середині 20-х і першій половині 30-х років ХХ ст. на території республіки відкрили понад 21 тис. загальноосвітніх шкіл, у тому числі понад 18 тис. з українською мовою навчання, майже 2 тис. — з російською, сотні та десятки — німецькою, єврейською, болгарською та іншими мовами, відповідно до попиту місцевого населення.

Отже, на середину 20-х років становище з національним складом республіки та користуванням ним рідною мовою відбивало політику його попередників-поневолювачів, а також позитивну політику перших років радянської влади.

Усе це було засвідчено в матеріалах першого Всесоюзного перепису населення, проведеного 17 грудня 1926 р. (див. табл. 1). Переписом було охоплено 28 994 980 осіб з 29019,0 тис. осіб (99,9% усієї кількості населення, які мешкали на площі 451,6 тис. км² з 454,6 тис. км² (99,3%)). Територія республіки поділялася на 6 регіонів — Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ, Дніпрянський промисловий підрайон і Гірничий підрайон. Як за своєю територією, так і за кількістю жителів вони не були однаковими. Найбільша територія увійшла до Степу — 121,4 тис. км² (26,7% загальної площі), а найменша — до Гірничого підрайону — 31,2 тис. км² (9,9%). Полісся мало 54,4 тис. км² (12,1%), Правобережжя — 102,8 тис. км² (22,8%), Лівобережжя — майже 95 тис. км² (21,1%), Дніпрянський регіон — близько 47 тис. км² (10,4%). Регіони за кількістю населення теж були неоднакові. Найбільший із них — Правобережжя (майже 9 млн. осіб (31%) на площі 102,8 км²). Регіони поділялися на округи, яких у республіці було 40, а також на Молдавську автономну республіку. Кількість округ у кожному регіоні: на Поліссі — 5, Правобережжі — 11, Лівобережжі — 10, у Степу — 8, у Молдавській автономії, Дніпрянському і Гірничому регіонах — по 3 округи.

До найбільших округ за кількістю населення входили такі: Харківська — 1603,6 тис. осіб, Київська — 1594,8 тис. осіб, найменша Озюмська (Ізюмська) — 378 тис. осіб, Маріупольська — 415,5 тис. осіб.

У наступному тексті назву регіонів ми скорочуємо: Правобережний та Лівобережний підрайони — на Правобережжя та Лівобережжя, Дніпрянський промисловий підрайон — на Дніпрянський, Гірничий підрайон — на Гірничий. Вони поділялися на округи:

Полісся — Волинська, Глухівська, Конотопська, Коростенська, Чернігівська;

Правобережжя — Білоцерківська, Бердичівська, Вінницька, Кам'янецька, Київська, Могилівська, Проскурівська, Тульчинська, Уманська, Шевченківська, Шепетівська;

Лівобережжя — Озюмська, Кременчуцька, Куп'янська, Лубенська, Ніжинська, Полтавська, Прилуцька, Роменська, Сумська, Харківська;

Степ — Зінов'ївська, Маріупольська, Мелітопольська, Миколаївська, Одеська, Первомайська, Старобільська, Херсонська, Молдавська АССР;

Дніпрянський — Дніпропетровська, Запорізька, Криворізька;

Гірничий — Артемівська, Луганська, Сталінська.

Під час перепису найбільшу кількість населення становили українці (понад 80% загальної кількості населення), другими були росіяни (9,3%), далі — євреї, німці, молдаване, поляки, греки, білоруси та ін. Але національний склад регіонів мав певну строкатість.

Загальні риси національного складу республіки при таманні і регіонам. Але тут спостерігаються і певні розбіжності. Українці становили абсолютну більшість в усіх регіонах, однак їхня питома вага коливалася по регіонах з 87,9 до 60,1%. До основної території, на якій формувався український етнос, входили чотири регіони: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя і Дніпрянщина. Саме в них спостерігається найбільший відсоток ук-

раїнців: якщо на Лівобережжі їх понад 87,9%, то у Степу — 66,1%, а в Гірничому — лише 60,1%.

Активний процес поповнення населення останніх двох регіонів припадає на дещо пізніший період. Сюди, поряд з українцями, переселялися мешканці сусідніх земель, представники інших народів, особливо росіяни. Якщо до цього додати, що протягом понад 250 років на більшості наших земель проводилася всебічна русифікаторська політика, то природно, що другу сходинку за кількістю займали росіяни у п'яти регіонах. Лише на Правобережжі вони були четвертими після євреїв та поляків.

Третю сходинку за кількістю населення займали євреї, окрім згаданого Правобережжя, де вони були другими. Певну роль у досліджуваних питаннях відіграє поділ населення за місцем проживання. Оскільки на час перепису у валовій продукції республіки більшу частку становила сільська, то природно, що більшість людей проживала в сільській місцевості — 81,5%. За цією ознакою теж спостерігається певна розбіжність по регіонах. Так, на Поліссі у селі проживало 85,5%, Правобережжі — 83,9%, Лівобережжі — 84,2%, у Степу — 81,0%, Дніпрянському — 80,6% і Гірничому — 58,2%. За місцем проживання народи України можна поділити на аграрні та промислові. До аграрних належали українці — питома вага тих, що жили в селі, становила 89,1%; німці — 91,3%; молдаване — 95,6%; греки — 89,7%; поляки — 79,3%. У міській місцевості проживало більше євреїв — 77,4% та росіян — 50,2%.

Стосовно високого відсотка проживання євреїв у містах, можна стверджувати, що основну роль у цьому відіграли декрети Катерини II, за якими євреям заборонялося придбання землі у приватну власність. За таких умов вони змушені були оселятися в містах або приміських селищах, освоювати міські професії. Цей курс Російська імперія зберегла аж до революції 1917 р. А росіяни у більшості переїздили до України і оселялися переважно в містах, основних адміністративних центрах, центрах влади Російської імперії.

Як же користувалися рідною мовою народи України? Найкраще її зберігали росіяни — 98,1%, німці — 95%, молдавани — 94,2% і лише четверту сходинку займали українці — 94,1%. Здавалося б, природно, якщо народи не зберегли рідну мову, вони мали переходити на мову народу, на землях якого жили. Але наведені матеріали свідчать, що більшість із тих, хто втратив рідну мову, переходили на мову росіян, тобто русифікувалися. Так, наприклад, з українців, які перейшли на російську мову, таких було 1288,9 тис. осіб, що становило 5,6% від загальної кількості, тобто майже всі. Ще більше русифікувалося євреїв — 356,2 тис. осіб (22,6%). У той самий час на українську мову серед німців перейшли лише 1,0%, на російську — 3,5%; греків відповідно на українську — 0,8% і на російську — 17%. Лише серед молдаван на українську мову перейшли 4%, а на російську — 1,5%.

Окремо зупинимось на поляках. Серед них зберегли рідну мову 44,2%, а перейшли на російську всього 6,9%, більшість визнали рідною мовою українську — 48,4%. Наведені матеріали переконливо свідчать про наслідки русифікаторської політики, що здійснювалась Російською імперією протягом понад 250 років.

Певна розбіжність у користуванні рідною мовою спостерігається серед жителів міських поселень і сільської місцевості. Більшість мешканців села зберігали рідну мову краще, ніж міські. Так, якщо серед українців, котрі жили в селах, свою мову рідною визнавали 96,3%, а мешканці міських поселень — 74,5%, то відповідно євреї — 95,2% і 77,4%, молдавани — 94,9% і 78,8%. Лише в росіян такої різниці не спостерігається. Більше того, якщо серед них у містах зберегли рідну мову 98,4%, то на селі — 97,9%, тут також спостерігається і менша «українізація». У містах 1,4% росіян перейшли на українську мову, а на селі — 0,9%. В інших народів спостерігається протилежна тенденція, коли в сільській місцевості відсоток мешканців, які перейшли на українську мову, вищий, ніж у містах. Це також є підтвердженням того, що процес русифікації народів у містах проходив інтенсивніше, ніж на селі.

Міста в 1926 році

Яскраво русифікаторська політика російської імперії простежується при розгляді користування рідною мовою жителями міст та адміністративно-територіальних центрів — округ. Оскільки матеріали по всіх 40 округах не публікувалися, ми змушені це питання розглядати лише на прикладі 13 міст, розташованих в усіх шести регіонах України. З них Полісся репрезентоване містами Вінниця (Вінницька округа), Житомир (Волинська); Правобережжя — Київ (Київська); Лівобережжя — Полтава (Полтавська), Харків (Харківська); Степ — Зінов'ївськ (у наступному Кіровоградська), Миколаїв (Миколаївська), Одеса (Одеська), Херсон (Херсонська); Дніпрянський — Дніпропетровськ (Дніпропетровська), Запоріжжя (Запорізька); Гірничий — Луганськ (Луганська), Сталіно (Донецька, Донецьк). На той час ці міста були не лише найпотужнішими промисловими центрами України, а й провідними центрами суспільно-політичного, культурного і духовного життя.

У міських поселеннях України проживало 5359,2 тис. осіб, з яких у зазначених містах мешкало майже 2,3 млн. (2265,7 тис. осіб), або 42,3% всього міського населення. Усі вони надалі стали обласними центрами. Розглядаючи їх національний склад, можна простежити і певну національну строкатість (див. табл. 2). З тринадцяти міст лише в Полтаві серед населення українці становили абсолютну більшість. Також відносно більшість українці мали в Києві, Вінниці, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі та Зінов'ївську і поділяли перший і другий щаблі з росіянами в Херсоні. Росіян було більше у Сталіно й Одесі, Миколаєві й Луганську, а в Житомирі — євреїв. У тринадцяти містах усі етнічні загони, як було зазначено вище, втрачали рідну мову значно більше, ніж у сільській місцевості відповідно до своїх округ.

Отже, на початку встановлення радянської влади на території УРСР населення, як і в попередні часи, було багатонаціональним. Його абсолютну більшість становили українці, другими були росіяни, третіми — євреї. Значними за кількістю були поляки, молдаване, німці, білоруси, греки. Протягом попереднього, досить тривалого періоду вони перебували під владою держав-загарбниць, які прагнули їх денаціоналізувати, використовуючи різні форми примусу. Наслідком такої політики було те, що частина з них відмовлялася від свого національного походження. У своїй більшості вони визнавали за рідну мову титульного етносу, російську. Слід відзначити позитивний вплив перших років радянської влади на процеси демократизації суспільства, створення сприятливих умов для розвитку національних культур усіх народів, жителів Радянського Союзу та України. Це позначилося на тому, що частина населення відновила свою належність до свого родинного етносу та користування рідною мовою. У цьому процесі істотну роль відіграла політика відновленої Української державності за часів Центральної Ради, Павла Скоропадського та Директорії. Їх національна політика позитивно відбилася на тому, що всі народи у своїй більшості визнали рідною мову свого етносу.

Таким чином, наведені матеріали дають підстави стверджувати, що стартові умови перебування населення України під владою Радянського Союзу відобразили досить тяжке становище, в якому опинилися українці та інші народи, що оселилися на наших одвічних землях, у більшості своїй під тиском Російської імперії. Внаслідок таких подій істотно змінився національний склад мешканців наших земель, на який суттєво вплинула політика поділу населення Росії на титульну, привілейовану націю «росіян» та інших народів так званих «національних меншин». Така політика призвела до того, що значна частина жителів України змушена була відмовитися від свого родинного походження і записувати себе «росіянами».

Тому національний склад республіки суттєво змінився у першій чверті XX ст., якщо порівняти з останніми десятиліттями XIX ст., суттєво зменшилася питома вага українців і зросла росіян. Істотно зросла і питома вага українців та інших народів, які почали користуватися російською мовою, відмовившись від рідної — української.

Українські землі між двома світовими війнами

Упродовж другої половини 20-х років XX ст. і до початку Другої світової війни більшість українського населення проживала на території Української Радянської Соціалістичної Республіки, яка перебувала у складі СРСР. Вона не мала фактичної національної державності, її зовнішня і внутрішня політика визначалася у Москві, Всесоюзною комуністичною партією більшовиків і радянським урядом.

З перших років панування більшовиків московський уряд дуже уважно ставився до суспільно-політичного життя населення СРСР, насаджуючи свою комуністичну ідеологію. Предметом його постійної уваги було населення УРСР, другої за чисельністю, економічним та інтелектуальним потенціалом республіки Союзу. З другої половини 20-х років цей курс позначився поступовим обмеженням демократичного життя суспільства і переходом до тоталітаризму. В ці часи Й. Сталін, застосовуючи різні засоби, знищив своїх опонентів — Троцького, Зінов'єва, Каменєва, Рикова, а згодом Бухаріна та інших, встановивши свою одноосібну владу. Він продовжував політику Російської імперії, що всіляко прагнула денаціоналізувати українців, придушити їх тяжіння до відновлення Української державності. Змінювалися форми і методи боротьби з українським етносом, а мета не зазнавала змін: утримувати населення в покорі. Наслідком такого курсу радянської влади був Голодомор 1932—1933 рр., за часи

якого лише прямі втрати населення становили приблизно 3,5 млн. осіб, а з урахуванням втрат від скорочення народжуваності ця цифра сягає 5 млн. осіб, отже, значно більше, ніж 15% місцевого населення¹.

До втрат населення республіки слід додати ще понад 1 млн. осіб, репресованих у період примусової суцільної колективізації, а також репресії 1937–1939 рр., внаслідок яких постраждали тисячі науковців, інтелігентів, військових та інших верств населення.

Відбиттям антиукраїнського курсу стало припинення короткого періоду українського ренесансу і його розстріл. Цей курс активно розпочався зі штучного фабрикування справ проти української інтелігенції. Особливо відчутні втрати від голоду торкнулися сільського населення. Адже в містах було видано карткову систему на продукти харчування. На селі картки видавалися лише робітникам і службовцям, працівникам фабрик та заводів, партапарату, державним службовцям та працівникам МТС, тобто охоплювали незначну кількість місцевого населення. Фабрикуються судові процеси «Шахтарська справа» 1928 р., наступні — «Український Національний Центр» (УНЦ), «Українська Військова Організація» (УВО) та ін. Розгортається боротьба з так званим «українським буржуазним націоналізмом». Проголошений курс став прямою атакою на українську культуру, її носіїв, прогресивну інтелігенцію. До неї застосовують різні форми репресій — висилання до Сибіру, розстріли, депортація. Наш народ втратив таких видатних діячів науки і культури, як Л. Курбас, М. Драй-Хмара, М. Зеров, С. Єфремов та сотні тисяч інших. Постраждав і видатний учений-історик М. Грушевський, якого примусово вивезли з Києва до Москви.

Однією з ганебних постанов радянської влади було рішення ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі та в

¹ У літературі наводяться значно більші втрати: 6—8 і навіть 10 млн. осіб. Але автор не поділяє такої думки.

Західній області». На її виконання приймаються відповідні постанови місцевих органів влади, рішення яких торкалися не лише заготівель хліба, а й обмеження та ліквідації рідної мови місцевого населення. (Постанови буде розглянуто в наступному розділі.)

Ліквідовуються в Україні масові громадські організації літераторів, художників, композиторів тощо. Замість них утворюються підпорядковані місцевому партапарату, радянській владі спілки з різних напрямів мистецтва. За рішенням ЦК ВКП(б) 1938 р. на території України ліквідовуються загальноосвітні школи, де викладання велося мовою так званих «національних меншин»: болгарські, німецькі, єврейські та ін. Ці заходи радянського уряду наочно відбилися в матеріалах другого Всесоюзного перепису населення, здійсненого у 1937 р. За одинадцять років загальна кількість населення СРСР зросла з 147 млн. осіб до 161,8 млн. Лише в Україні вона зменшилась.

Відчутні втрати понесли етноси — мешканці республіки, особливо ті, хто проживав у сільській місцевості. Так, у 1937 р. кількість українців зменшилася на 1 млн. осіб. Не постраждали лише росіяни, чисельність яких у республіці зросла на 500 тис. осіб². Але як втрати окремих народів, так і зростання росіян не можна ставити в пряму залежність від природного зростання чи втрат. На все це також впливала русифікаторська політика радянської влади, відмова представників різних етносів від свого національного походження і приписування себе, як правило, до складу росіян.

Оскільки матеріали другого перепису викривали негативні наслідки керівництва радянської влади, то Й. Сталін назвав їх «дефектними» і доручив провести новий перепис населення, а керівників проведення перепису було жорстоко покарано.

² Всесоюзная перепись населения 1937 года. — Ростов-на-Дону, 1936 г.; Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. — М., 1991. — С. 44, 83, 94; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992. — С. 68—70. Підрахунки автора.

Третій перепис населення здійснили у 1939 р. За його матеріалами населення України за кількістю навіть перевищило 1926 р. на 1,9 млн. осіб, а українців стало більше на 500 тис. осіб; росіян — на 1,5 млн. осіб. Змінилася і національна структура населення республіки (див. табл. 3). Питома вага українців у 1939 р. становила 76,5% (зменшилась на 3,5%), також відбувається падіння відсотків євреїв на 0,5%, молдаван — на 0,2%, поляків — на 0,4%, німців — на 0,5% та інших народів. За їх рахунок зростає відсоток росіян — на 4,2%.

Як і в цілому в Україні, в усіх областях абсолютну більшість становили українці. Але їх відсоток коливався від 92,1% у Чернігівській області до 58,7% — в Одеській. Українців було значно більше в областях з переважно сільським населенням, а в таких промислових, як Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Сталінська та Харківська, їх було значно менше. Другими за кількістю були росіяни, окрім Київської, Вінницької та Кам'янець-Подільської областей, де другими були євреї. У Житомирській області другими були поляки, а росіяни займали третю сходинку. Третіми, окрім перелічених областей, були євреї, лише в Донецькій області третіми були греки. Оскільки до складу УРСР на той час входила Молдавія, то національний її склад ми розглянемо окремо. Тут абсолютну більшість серед місцевого населення, як і в областях, хоча і незначну, становили українці — 50,7%, другими були молдавани — 28,5%, а третіми — росіяни (10,2%).

У матеріалах, опублікованих по результатах перепису 1939 р., на жаль, не подаються дані з користування рідною мовою народами України. Тому не можна простежити, які відбулися зміни за тринадцять років між переписами.

На досліджувані проблеми певний вплив мав проголошений у 1925 р. радянською владою курс на індустріалізацію, метою якого вважали боротьбу з суттєвим відставанням економіки, особливо промисловості, від провідних країн світу. Індустріалізація передбачала прискорені темпи розвитку промисловості, особливо важких галузей. Впрова-

дження курсу призвело до масового зростання працівників промисловості, переселення населення з сільської місцевості до міста.

Як вище зазначалося, політика радянської влади набула відображення в матеріалах другого (1937 р.) та третього (1939 р.) Всесоюзних переписів населення. Але результати тих двох переписів своєчасно не були опубліковані. Лише в 1991 р. та 1992 р. вони були надруковані у скороченому вигляді.

Якщо в 1926 р. з усього населення України в міських поселеннях проживало лише 18,5%, а в сільській місцевості — 81,5%, то в 1939 р. відповідно 36,2% і 63,8%. Залишалися аграрними загонами українці, питома вага яких становила 71,5%, німці — 82,1%, поляки — 70,6%, молдавани — 86,8%, хоча їхня частка і зменшилася. Ще більше зросла питома вага мешканців міських поселень росіян — до 64,1% і особливо євреїв — 85,4%.

На час переписів було завершено адміністративно-територіальний поділ України — замість 6 регіонів утворилося 15 областей. Вінницька, Ворошиловградська (пізніше Луганська), Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Кам'янець-Подільська (пізніше Хмельницька з центром у Хмельницькому), Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сталінська (пізніше Донецька), Сумська, Харківська, Чернігівська і Молдавська Автономна Соціалістична Республіка. Області за місцем проживання населення поділялися на такі, де переважало міське населення, — Ворошиловградська, Дніпропетровська, Сталінська та Харківська, і 11 областей та Молдавська АРСР, де переважало сільське населення. Але серед останніх теж спостерігається істотна різниця: від 88,4% мешканців села у Вінницькій області до 58,1% — в Одеській³.

На жаль, ми маємо дані користування рідною мовою українцями лише в цілому по СРСР. З їхньої загальної кількості у 1939 р. — 28,1 млн. осіб — українську мову

³ Всесоюзная перепись населения 1937 года: Краткие итоги. — М., 1991. — С. 44, 83, 84; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992. — С. 68—70.

рідною визнали 24,7 млн. осіб, близько 88,2%, а перейшли на російську 3,4 млн. осіб, майже 12%, і лише 15,9 тис. осіб перейшли на мови інших народів⁴.

Слід також звернути увагу на яскравий факт русифікаторської політики не лише українців, а й усіх народів СРСР протягом 20—30-х років XX століття. Адже в 1939 р. в СРСР проживало 99,6 млн. росіян, а російську мову рідною визнали 106,4 млн. осіб, тобто більше, ніж їхня загальна кількість, на 6,8 млн. осіб, з яких левову частку складали українці — 3,7 млн. осіб (54,4%). Відомо, що в 1926 р. з 31,2 млн. осіб українців, які жили в СРСР, українську мову рідною визнали 27,5 млн. осіб (88,1%). Якщо порівняти 1939 р. з матеріалами 1926 р., то перейшли на російську майже 3,7 млн. осіб (11,9%), а в 1939 р., відповідно, з 28,1 млн. осіб — 24,7 млн. осіб (87,9%) — різниця 3,4 млн. осіб (12,1%).

Отже, процес русифікації українського населення за цей період продовжувався і набув ще більших розмірів. Зменшується питома вага в УРСР українців, зростає процент росіян, все більша кількість і питома вага українців, як і інших народів, визнають рідною мовою не мову свого народу, або корінного населення, а російську.

Населення України в наступні двадцять років

Період 1939—1959 рр. позначився значними подіями у світі, Європі та СРСР, що безпосередньо вплинуло на національний склад України та користування ним мовою — це, насамперед, Друга світова війна, внаслідок якої в республіці загинуло понад 8,5 млн. осіб (майже 20% її населення). Уже в перші місяці війни 1939 р. з УРСР возз'єдналися одвічні українські землі Східної Галичини з переважно корінним українським населенням. На

цій території утворилися Львівська, Дрогобицька (згодом увійшла до Львівської), Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська та Волинська області. Після входження у 1940 р. до республіки Північної Буковини і частини Бессарабії з земель першої утворилася Чернівецька область. Возз'єднання майже всіх українських земель завершилося входженням до УРСР в 1945 р. Закарпаття, утворенням Закарпатської області. Унаслідок цих територіальних змін республіка збільшилася на понад 9 млн. осіб. У 1940 р. Молдавська Автономна Республіка перетворилася на союзну і її землі з населенням вийшли зі складу України. Від республіки було штучно відірвано Лівобережжя Дністра, нинішні Кам'янський, Рибницький, Дубоссарський, Григоріопольський та Слободзейський райони, що увійшли до складу Молдавської союзної республіки.

На територіальні зміни й кількість населення вплинуло також возз'єднання з УРСР Криму з утворенням Кримської області, де напередодні Другої світової війни проживало 1126,4 тис. осіб, а на час перепису 1959 р. — 1202 тис. осіб.

Входженням до УРСР Криму завершився процес змін територіальних кордонів і кількості населення, Крим був у складі Новоросійської української губернії ще у XIX ст. Вона мала тісні економічні, торговельні, культурні зв'язки з Правобережною та Лівобережною Україною. Наприкінці XIX ст. в Новоросії українці становили 42,9% її населення, росіян було 29,8%, тобто українці були там найбільшим етнічним загоном. У 1939 р. в Криму проживало 1126,4 тис. осіб. За цей період внаслідок русифікаторської політики радянського уряду істотно змінився національний склад Криму. Найбільшим загоном тут стали росіяни — 558,5 тис. осіб (49,6%), кримські татари — 218,9 тис. осіб (19,4%), українці — 154,1 тис. осіб (13,7%) та ін. У результаті наказу Державного комітету оборони від 14 травня 1944 р. з Криму вислали у східні республіки СРСР (переважно в Узбекистан) 228,5 тис. осіб, у тому числі 183 тис. татар, 14,5 тис. греків, 12 тис. болгар, 11 тис. вірмен та ін. А ще в серпні 1941 р. з нього виселили на Схід СРСР по-

⁴ Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992. — С. 57, 68, 80. Підрахунки автора; Народность и родной язык населения СССР: Всесоюзная перепись населения на 17 декабря 1926 г.: Краткие сведения. — Випуск IV. — М., 1928.

над 61 тис. німців. Отже, після депортації 1944 р. і втрат за часів війни кількість населення Криму становила близько 500 тис. осіб. Півострів майже обезлюднів. Близько 300 тис. осіб воювали на фронті. З початком визволення території Криму від німецько-фашистської окупації радянський уряд проводить ряд заходів на поповнення Криму в основному росіянами та українцями. За кількістю його населення дещо перевищило довоєнні часи і в 1959 р. становило 1202 тис. осіб. Змінився й етнічний склад населення області. Як наведено вище, у 1939 р. серед місцевого населення (1126,4 тис. осіб) найбільшим загоном були росіяни — 558,5 тис. осіб (49,6%), далі кримські татари — 218,9 тис. осіб (19,4%), українці — 154,1 тис. осіб (13,7%), євреї — 65,6 тис. осіб (5,8%), німці — 51,3 тис. осіб (4,6%), греки — 20,7 тис. осіб (1,8%), болгари — 15,3 тис. осіб (1,4%), вірмени — 12,9 тис. осіб (1,1%). У 1959 р. загальна кількість населення Криму зросла до 1202 тис. осіб, навіть перевищивши довоєнний рівень. Таке швидке відновлення його населення стало наслідком переселення до нього значної кількості жителів РРФСР та УРСР. Згадані події істотно змінили національну структуру області.

Зростає кількість і питома вага росіян — до 858,3 тис. осіб (71,5%), українців — 267,7 тис. осіб (22,3%), зменшується кількість і питома вага євреїв — до 26,4 тис. осіб (2,2%), не досягнувши довоєнного рівня. Зникають з території області виселені у 1941 р. та 1944 р. німці, кримські татари, греки, болгари та вірмени.

На жаль, як і до війни, політика радянського уряду щодо України істотно не змінилася і спрямована була на гальмування відновлення і розвитку її економіки, культури, в тому числі і рідної мови. Внаслідок голоду 1946—1947 рр. в Україні тяжко хворіли на дистрофію понад 1 млн. осіб населення. У 1947 р. заслали до Сибіру 203 тис. осіб із західних областей України — дорослих та дітей з родин ОУН та їхніх прихильників¹.

Протягом 1954—1956 рр. понад 100 тис. нашої молоді поїхали освоювати цілині та перелогові землі Казахстану та Сибіру.

Лише за 1953—1958 рр. з України через органи Держнабору було направлено до інших республік СРСР понад 327 тис. кваліфікованих робітників, а в 1959—1965 рр. — ще понад 345 тис. осіб. Особливо відчутною була допомога Казахстану. У 1956—1969 рр. в республіку поїхало 250 тис. мешканців України для допомоги в будівництві підприємств металургійної промисловості, міст та ін. Посланців з України направляли також в Архангельську, Кемерівську, Магаданську та інші віддалені області Російської Федерації, а також в Естонію, Латвію тощо². І це відбувалося в часи, коли наш народ потребував істотної допомоги внаслідок страшених втрат людей (територія і населення України входили до найбільш постраждалих, як Білорусія і тимчасово окуповані області Російської Федерації та Молдавія).

Такі заходи радянського уряду були спрямовані на послаблення трудового потенціалу республіки, що потребував допомоги, ускладнювали відновлення зруйнованого війною народного господарства, освітніх, наукових закладів тощо. Відчутно на національний склад, його культуру, мову впливала антиукраїнська політика радянського уряду і ЦК КПРС, особливо це відчувалося в часи сталінщини, яка продовжувалася майже до середини 50-х років ХХ ст. Влада боролася з так званим «українським буржуазним націоналізмом». Ще під час Другої світової війни, у 1944 р., Сталін розкритикував сценарій видатного українського режисера О. Довженка «Україна в огні». Істотну роль у придушенні української культури відіграли призначення в березні 1947 р. на посаду Першого секретаря ЦК КП(б) України Л. Кагановича, а також постанови ЦК ВКП(б) 1946—1949 рр. і відповідно їхнє дублювання ЦК КП(б)У. На послаблення інтелектуального потенціалу

¹ «2000». — 2007. — 2 квітня.

² Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР: 1946—1970 рр. — К., 1972. — С. 41, 42.

українського народу і зміцнення влади сталінізму були штучно розв'язані радянською владою так звані «наукові» дискусії в біологічній науці, філософії, економіці та мовознавстві. Під гаслом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» розгорнулося переслідування видатних діячів української культури та науки: О. Довженка, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри, М. Гришка та багатьох інших. Після смерті Сталіна з середини 50-х років розпочинається період «відлиги». Приймаються рішення про реабілітацію безвинно загиблих, звільнення від заслання безпідставно засуджених, вживаються певні заходи щодо демократизації життя радянського суспільства. Але і в ці відносно кращі часи для розвитку української культури не обійшлося без певних рішень, спрямованих на продовження курсу русифікації української культури, мови тощо. Істотно вплинув на користування населенням рідною мовою прийнятий у грудні 1958 р. закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям...» Він, як і інші загальносоюзні заходи, був дубльований в УРСР і фактично примушував батьків віддавати дітей у школи з російською мовою навчання. На той час одним із наслідків русифікаторської політики було те, що в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах викладання велося переважно російською мовою. На той час українська мова більшістю українців визнавалася рідною, особливо в сільській місцевості, в якій і мешкала їхня більшість, та батьки, прагнучи підготувати своїх дітей до вступу до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, змушені були віддавати дітей у російськомовні школи. Проти закону рішуче виступили видатні українські поети М. Рильський, М. Бажан, інша прогресивна інтелігенція.

На використання рідної мови вплинули економічний розвиток, подальший процес урбанізації населення України. Досить суттєва різниця розташування народів спостерігається в областях. У 1959 р. в Україні питома вага мешканців міст зросла до 45,7%. Збільшилася різниця в розселенні між народами республіки: якщо в 1926 р. з

росіян, що мешкали у містах, було лише трохи більше половини, то в 1959 р. — вже 80,8%; євреїв, відповідно, майже чотири п'ятих — 96,4%. Істотно скоротилася частина мешканців села: українців — до 63,4%, болгар — 73,4%, угорців — 66,3%, поляків — 55%. Але вони продовжували бути аграрними етнічними загонами (див. табл. 4).

Більше половини жителів мешкають в містах у найбільш промислово розвинених областях, таких як Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська та Кримська (від 56,6 до 85,8%). В інших 19 областях більше половини проживають у сільській місцевості, особливо в західних областях — Рівненській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Закарпатській, Волинській, Чернівецькій — від 83,5 до 74%, а також у Вінницькій, Житомирській, Чернігівській, Полтавській та Черкаській³.

Істотно піддалися змінам і державні кордони України. За період з 1939 до 1959 рр. площа республіки зросла з 478 тис. км² до 601 тис. км² (на 123 тис. км², тобто на 25,7%). Від республіки відійшли землі переважно з молдавським населенням під час перетворення Молдавської автономії в союзну республіку. До України приєднався півострів Крим, утворилася Кримська область. Із возз'єднаних одвічних українських земель утворилися 7 нових областей: Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Закарпатська та Чернівецька. З областей, що входили до України в повоєнні часи, виділилися нові області — Черкаська та Херсонська. За двадцять років кількість областей України збільшилась на 10. У 1939 р., як наводилося вище, Україна поділялася на 15 областей: Вінницьку, Ворошиловградську (пізніше Луганську), Дніпропетровську, Житомирську, Запорізьку, Кам'янець-Подільську (пізніше Хмельницьку), Київську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сталінську (пізніше Донецьку), Сумську, Харківську, Чернігівську і Молдавську АРСР.

³ При поділі населення на мешканців міст і сіл автор користується матеріалами, які подаються на с. 7 та 13, і власними підрахунками на с. 92—179. Див. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — 1963.

Певні зміни відбулися в національному складі населення України.

За проміжок у 20 років його кількість зросла з 30,9 млн. осіб до 41,9 млн., а безпосередньо українців — з 23,7 млн. осіб до 32,2 млн., тобто з 76,5 до 76,8%. Як загальна кількість населення, так кількість і питома вага українців збільшились внаслідок приєднання до складу УРСР згаданих вище територій. За цей проміжок найшвидшими темпами зростала не лише чисельність, а й питома вага росіян — з 4,2 млн. осіб до 7,1 млн. (з 13,5 до 16,9%). Вони стали в Україні не лише найбільшим національним загоном у республіці (після українців), а майже у 3 рази переважали інші національні меншини. За ці часи на території України найбільше від фашистсько-німецької окупації постраждали євреї, кількість яких скоротилася з 1,5 млн. осіб до 840 тис.

Також зміни в національному складі відбулися за досліджуваний період і в областях. Українці становили більшість населення у 24 областях з 25. Лише у Криму найбільшим загоном були росіяни — 71,4%, а другими українці — 22,3%.

90% і більше українців було в таких областях, як Полтавська, Чернігівська, Київська та Хмельницька, а також нових — Вінницькій і Черкаській, західноукраїнських — Волинській, Івано-Франківській, Рівненській та Тернопільській (10 областей). Від 70 до 90% — у Дніпропетровській, Закарпатській, Кіровоградській, Сумській, Миколаївській, Житомирській, Львівській, Херсонській (8 областей). У решті областей українців було від 55,2 до 70%. (Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Чернівецька та Харківська (6 областей).

Росіяни зберегли другу сходинку в 20 областях: Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Черкаській та Чернігівській.

У цих областях спостерігається досить істотна різниця в кількості та питомій вазі росіян. Так, в областях Лівобережжя, Слобожанщини і Донбасу питома вага росіян значно більша, причому в Донецьку вона сягає 40,6%, у Луганську — 41,8%. З розташуванням областей на захід питома вага росіян знижується до 3,3% — 5,4%. У таких областях, як Житомирська і Хмельницька, другими за кількістю були поляки, у Чернівецькій — румуни, а в Закарпатті — мадари.

Яке ж становище з користуванням населення в Україні рідною мовою? На цей процес суттєво вплинули згадані події, що відбувалися протягом двадцятиріччя, а також політика русифікації населення.

Оскільки відсутність матеріалів з мовного питання після перепису 1926 р. не дає можливості простежити цей процес протягом другої половини 20-х — 30-ті роки, а також 40-х та майже всі 50-ті роки ХХ ст., ми змушені проводити порівняння з 1959 р., тобто за проміжок у тридцять три роки.

За такий відносно значний проміжок змінилися кількість і етнічний склад населення України. Причини, які впливали на ці зміни, ми в попередніх розділах розглядали. З українців, які свою мову визнали рідною, — 93,5%. Здавалося, падіння і незначне, всього на 0,6%, але в абсолютній кількості українці, що втратили рідну мову, становлять 786,6 тис. осіб. Більшість із них перейшли на російську.

За згаданий період найбільше русифікувалися греки. Загальна їх кількість не змінилася. Але частка тих, хто зберіг рідну мову, знизилася з 81,4, до 7,9%, на російську перейшли відповідно з 17,2 до 89,2%, а на українську — з 0,7 до 2,8%. Отже, перейшли на російську мову греки, які перестали користуватися рідною мовою, а також ті, хто перейшов з української на російську. Відчутно постраждала рідна мова євреїв. Якщо в 1926 р. нею користувалися 75,9%, то 1959 р. — лише 16,9%, перейшли на російську мову 671,4 тис. осіб і лише 23,4 тис. осіб (2,8%) — на українську.

Своєрідні зміни відбулися у польського населення, яке за цей проміжок втратило рідну мову, — з 44,2 до 18,8%, з них небагато перейшли на російську, а більше — на українську, тобто «українізувалися» (відповідно з 48,4 до 68,4%).

З возз'єднанням Північної Буковини і Закарпаття в республіці досить значним прошарком населення стали угорці та румуни — відповідно 149,2 тис. осіб і 100,9 тис. осіб. На нашу думку, радянська влада істотно не вплинула на користування ними мовою. Вони були щодо мовної ознаки носіями політики тих держав, до складу яких входили.

Якщо розглянути зміни в користуванні рідною мовою чотирьох найбільш чисельних народів України, то вони дещо втратили рідну мову: українці — на 0,6%, поляки — на 25,4%, євреї найбільше — на 59%, а в росіян так і залишилось 98,1%. Істотно зросла їх абсолютна кількість — з 2,6 млн. осіб до майже 7 млн. осіб. Зросло також використання двома народами української мови. Досить істотно різнилося користування мовами мешканцями міст і сіл. Населення у сільській місцевості, як у 1926 р., так і в 1959 р., краще зберегло рідну мову, ніж населення міст, тому що населення міст швидше русифікувалося.

Так, у 1959 р. серед українців — мешканців міст свою мову рідною визнали 84,7%, а на селі — 98,6%. Тотожні тенденції ми спостерігаємо в євреїв — у місті 70,6% і 95,2% і 16,4% і 32,2%. Лише в росіян та поляків у 1959 р. населення міст краще зберігало рідну мову, ніж мешканці селищ.

Практично неможливо розглядати мовне питання за період з 1926 р. до 1959 р. у 6 регіонах і 40 округах, а також 25 областях, оскільки адміністративно-територіальний розподіл і перерозподіл не дає підстав для цього.

Таким чином, протягом 1926—1959 рр., коли більшість українських земель і їх населення знаходилися у складі Радянського Союзу (понад половину часу), не мали своєї держави, внутрішня і зовнішня політика України визначалася у Москві. Вона формувалась у стінах Кремля першим секретарем ЦК ВКП(б) (КПРС) і його керівним

органом — Політбюро (Президією) у складі 13—15 осіб. Рішення дублювалися пленумами, з'їздами КПРС. Вдруге вони дублювалися сесіями Верховної Ради СРСР. Надалі рішення надсилалися у союзні республіки, в тому числі і в УРСР для виконання, де вони також затверджувалися за тією самою схемою. Ніяких принципових змін до них не можна було вносити. За такою ж схемою вони приймалися послідовно аж до первинних партійних організацій, працівників підприємств, установ тощо.

Реалізація цих рішень покладалася на партійні та виконавчі органи радянської влади на місцях. Оскільки керівники радянських органів входили до складу відповідних партійних бюро, які мали право фактично вирішувати щодо звільнення з посади радянських керівників, то останні перебували у прямій залежності від партапарату. На практиці рядові комуністи змушені були реалізовувати рішення першого секретаря ЦК КПРС, Політбюро партії. Звичайно, при владі були не пересічні комуністи, більшість яких змушені були виконувати і сумлінно виконували рішення вузького кола керівників партії, намагалися будувати соціалізм. Комуністична партія сьогодення так, як і соціалісти, їхнє керівництво проводять «новий курс», дружньо співпрацюють з партією капіталу, будуючи нове суспільство, що не сумісно з основними засадами соціалізму.

Отже, протягом тридцяти трьох років на національний склад населення України і користування ним рідною мовою впливали такі події, як Друга світова війна, продовження тоталітаризму, репресій, розстрілів, депортації населення, а також хрущовська відлига. Але вирішальний вплив на зміни в національному складі населення України і користування рідною мовою мала державна політика радянської влади, що підтверджувалося тенденціями, які діяли в попередній період.

Продовжувався процес змін національного складу республіки, русифікації всіх народів України, втрачання населенням республіки рідної мови, зростання загальної

кількості і питомої ваги серед населення росіян. Оскільки радянська влада поділила народи СРСР на більш привілейований, титульний народ — росіян і «нацменшин», то частина всіх народів зрікалася родинного походження і рідної мови, записувала себе до росіян і визнавала рідною російську мову. Тому до певної міри в Україні зростання кількості росіян і користування російською мовою дещо перебільшені. Замість того щоб народи України зберігали рідну мову або переходили на мову народу землі, на якій живуть, вони у своїй більшості переходять на російську, навіть і українці. Це наочно підтверджує русифікацію населення України. На реалізацію курсу партії, спрямованого на денаціоналізацію, а точніше русифікацію усіх народів — мешканців України, впливав той факт, що з тридцяти трьох років, протягом двадцяти семи (1926—1953 рр.) першими секретарями компартії республіки були представники різних національностей і жодного українця. Лише зі смертю Й. Сталіна цю посаду обійняв українець О. Кириченко. А реальна влада першого секретаря партії республіки була необмеженою. Історія України знає випадки, коли вагомий внесок у культуру нашого народу вносили представники інших народів. Але це не стосується перших секретарів компартії республіки, які повністю залежали від першого секретаря ЦК КПРС.

Україна в останні 30 років у складі СРСР

У наступні тридцять років у світі, Європі, Радянському Союзу та Україні не було великих потрясінь, властивих першій половині XX ст. Основний вплив на життя населення нашої республіки, його суспільно-політичне, соціально-економічне становище, національний склад, культуру, побут, звичаї, традиції, духовність, мову, морально-політичний клімат та інші напрями здійснювали радянська влада, КПРС. Життя в умовах миру, відсутність масових репресій, властивих попереднім часам СРСР, сприяли

відносному зростанню економіки. Такі умови позитивно вплинули на збільшення загальної кількості населення СРСР, зокрема України і всіх її областей.

Через одинадцять років після першого післявоєнного перепису населення було проведено другий перепис, який підвів підсумки демографічного розвитку населення в СРСР і в Україні, як у всіх інших республіках. Якщо в попередній період на демографічні процеси істотно впливали такі події, як Друга світова війна, сталінські репресії, що змінювало економічне становище населення, морально-психологічний клімат, то в пізніші часи становище було значно кращим. Життя населення визначалося політикою радянської влади. За цей проміжок внаслідок процесу урбанізації у 1970 р. 54,5% населення республіки переважно вже жило в міських поселеннях (див. табл. 5). Процес урбанізації проходив в усіх областях, але різними темпами. Продовжували зоставатись із переважно сільським населенням області: Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька та Чернігівська — тобто 16 областей, більшість областей республіки. Серед них до урбанізованих областей наблизилися Кіровоградська, Львівська, Сумська, де відсоток мешканців міст сягає понад 40%. В областях Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій понад дві третини населення живуть у сільській місцевості. У таких областях, як Луганська, Дніпропетровська, Донецька та Харківська, понад дві третини населення мешкають у міських поселеннях. Ці області займають східні і південні землі республіки. У Запорізькій, Кримській, Миколаївській, Одеській і Херсонській від 53,8 до 65,7% мешкають у містах.

За згаданий період зростає питома вага проживання в міських поселеннях, відповідно росіян — з 80,8 до 84,5%, білорусів — з 73,2 до 76,5%, греків — з 51,9 до 64,2% і особливо євреїв — з 96,4 до 98,3%. Якщо до цього додати, що за одинадцять років їхня загальна кількість скоротилася

з 840,3 тис. осіб до 777,1 тис., то в 1970 р. на селі їх зосталося всього 12,9 тис. осіб. З аграрного загону перейшли у міський поляки. Їх тут проживало вже 55,2%, а було 45%. Більшість у сільській місцевості продовжувало проживати українців — 54,2%, а також молдаван, болгар, угорців, румунів та інших народів¹.

Упродовж одинадцяти років продовжується процес відмови від рідної мови українців. У 1970 р. її визнавали до 91,4%, тобто на 2,1% менше — на користування російською мовою вже перейшло понад 3 млн. українців. Отже, процес русифікації українців, який розпочався ще з початком входження України в СРСР, відбувався ще інтенсивніше, ніж у попередні часи. Особливо активно він проходив у таких областях, як Донецька, де 29,4% українців перейшли на російську мову, Луганська — 27,2%, а в 1959 р. було відповідно 25%, 12,4%.

Більше, порівняно з республіканськими показниками, користувалися рідною мовою українці Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Полтавської, Тернопільської, Черкаської, Чернівецької областей, у них ця цифра сягає понад 98%.

Як і в попередні часи, краще користуються українською мовою українці сільської місцевості. Тут процес русифікації місцевого населення відбувається повільніше. Значно успішніше, ніж українці, в республіці зберігають рідну мову росіяни — 97,7%, тобто різниця між ними на користь росіян становить +5,3%. Слід підкреслити, що в міських поселеннях вони більше зберігають рідну мову (98,8%), ніж у сільських (96,2%), відповідно переходять на українську, тобто «українізуються», 1,1% і 3,7%. Наведені дані наочно свідчать про те, що на наших землях процес русифікації українців проходив набагато активніше, ніж українізація росіян.

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — М., 1963. — С. 168—170; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. — Т. IV. Национальный состав населения СССР. — М., 1973. — С. 152—158. Підраховано автором.

Ці процеси ще активізуються в областях, де відсоток росіян був вищим, і навпаки.

Наслідки політики радянської влади за наступні дев'ять років підвів Всесоюзний перепис населення 1979 р. (див. табл. 6.). Опубліковані його матеріали відбивають подальшу політику обмеження аналізу досліджуваних нами питань. Тут ми вже не знаходимо даних про поділ населення України за місцем проживання й, відповідно, користування ними мовою.

Що ж до користування рідною мовою, то загальні тенденції, які мали місце в республіці, поставали і в областях (з певними особливостями). Так, у 1979 р. з 25 областей України у 19 українці продовжували втрачати рідну мову. Але ці втрати становили від 0,2 до 8,1%, найбільше у таких потужних промислових областях, як Донецька — 8,1%, Луганська — 6,6%, Одеська — 6,2%, Запорізька — 7,5%, Харківська — 4% і Республіка Крим — 5,9%. Не змінилося становище у Волинській, Івано-Франківській та Тернопільській, трохи збільшилися втрати в Закарпатській, Львівській та Сумській — на 0,1—0,2%.

У всіх областях українці, які відмовилися від рідної мови, як і в цілому по республіці, перейшли на російську. Отже, як і в попередні часи, відбувався процес русифікації українців. Тотожна тенденція спостерігалася і серед інших народів.

У той же час продовжувалася тенденція успішного збереження рідної мови росіянами. Більше того, їх високий відсоток за ці роки навіть збільшився з 98,4 до 98,7%, а тих, хто перейшов на українську, зменшився з 1,5 до 1,3%.

Отже, тенденція до втрати українцями рідної мови відбивається не лише на прикладі України, а й союзних республік. Наведені матеріали переконливо доводять, що курс радянської влади щодо русифікації українців носив централізований, постійний характер і охоплював усю територію СРСР, усіх українців.

Згаданий курс радянська влада продовжила і в наступні 10 років свого існування, що і відбилося в матеріалах її ос-

тання Всесоюзного перепису населення, проведеного у 1989 р. Більше того, вона проводила його ще активніше.

Протягом останніх 10 років життя українців під владою Союзу принципово не змінилося. Це підтвердили результати Всесоюзного перепису населення, проведеного в 1989 р. Як і в попередні часи, продовжувала зростати загальна кількість населення СРСР і всіх його республік. Але за темпами приросту населення відставали від загальносоюзного Росія та Україна, причому за темпами зростання населення Україна посідала серед республік останнє місце. Тому і питома вага населення нашої республіки зменшилася найбільше. Так, його загальна кількість досягла 51,7 млн. осіб, тобто збільшилася всього на 1,9 млн. осіб (на 3,8%), у той час як кількість населення СРСР збільшилася на 24,3 млн. осіб (на 9,3%) або за темпами зростала більше, ніж у 2,4 рази. Особливо бурхливими темпами зростала кількість населення Казахстану і Середньої Азії, де загальна кількість збільшилася на 22,6%. Внаслідок різних темпів зростання відсоток населення України знизився до 18% (-1%). Більше того, якщо за попереднє дев'ятиріччя частка населення нашої республіки в Союзі зменшилася на 0,5%, то за останні 10 років — на 1%, а республік Казахстану і Середньої Азії, навпаки, зросла на 1,9% за рахунок Росії і України (див. табл. 7).

Загальна кількість українців в СРСР зросла до 44,2 тис. осіб (на 1,9 млн. осіб), але їхня питома вага продовжувала знижуватись і становила всього 15,4% (-0,8%).

Продовжувався процес втрати українцями рідної мови. Так, якщо в 1979 р. її визнавали рідною 82,8%, а 17,1%, або 7253,6 млн. осіб, перейшли на російську, то в 1989 р. відповідно — 80,1%, а 8,3 млн. (13,7%) українців користувалися російською як рідною.

За останнє десятиріччя в Україні кількість українців збільшилась з 36,5 млн. осіб до 37,4 млн. Оскільки загальна кількість населення зростала швидше, ніж кількість українців, то їхня питома вага продовжувала знижуватись — з 73,8 до 72,7%. Така тенденція спостерігається і в більшості областей України.

За 10 років у 18 областях республіки збільшилась загальна кількість населення республіки. Відносно більше вона зросла у Дніпропетровській, Донецькій, Кримській, Одеській та Львівській областях.

Вперше за останнє тридцятиріччя спостерігається загальне скорочення населення в таких областях: Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській областях. Поява такої тенденції мала насторожити уряди УРСР і навіть СРСР. На жаль, тривожний симптом нікого не насторожив. Тому ця тенденція в наступному набула загального поширення по Україні і республіках. Слід підкреслити, що скорочення населення пройшло в аграрних областях.

У 17 областях республіки зменшилася питома вага українців. Лише в 7 областях зріс відсоток українців, серед них у промислово потужній Донецькій — на 0,2%, а в Житомирській не змінився.

Також у 21 області зросла питома вага українців, які відмовилися від рідної мови і перейшли на російську. Особливо відчутні втрати зазнали українці Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Одеської та Харківської областей.

Не змінився відсоток українців, котрі зберегли рідну мову, у Волинській області, а у Львівській, Тернопільській і Чернігівській областях змінився всього на 0,1—0,2%.

Українці, які відмовилися від користування рідною мовою, як правило, переходили на російську. Наведені зміни в Україні, її областях у національному складі, користуванні рідною мовою відбивають продовження курсу радянської влади на подальшу русифікацію українців. Як і в попередні часи, успішно зберігали на наших землях рідну мову росіяни. В Україні їхній відсоток у 1989 р. становив 98,3%, хоча і зменшився за 10 років на 0,4%. Така тенденція стосується і більшості областей республіки. Але це падіння не можна порівняти із втратами рідної мови українцями — 1,3%. А різниця в користуванні рідною мовою українцями і росіянами 1989 р. становила 10,6%: українці — 87,7%, росіяни — 98,3%.

Згадані матеріали відбивають подальшу активізацію русифікаторської політики радянського уряду щодо українців.

Протягом останнього тридцятиріччя ніяких істотних потрясінь у світі, Європі, СРСР та УРСР не було. Основний вплив на життя України, її населення, суспільно-політичний, соціально-економічний розвиток, культуру, побут, користування мовою, духовний та інші напрями здійснювала радянська влада. Продовжувався процес подальшого розвитку економіки. Відбулися докорінні зміни в розташуванні населення у міських поселеннях та сільській місцевості. Більшість населення України проживала вже в містах — 66,7%. Збільшилися кількість і питома вага міських поселень в усіх областях, але сільське населення переважало у 8 областях республіки: Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій та Чернігівській. Серед них у Вінницькій області відсоток міського населення становив 43,9%. Переважна більшість із цих областей належить до тих, що возз'єдналися з Україною під час Другої світової війни (за винятком Львівської, де в містах проживало 59,1%). Серед областей з переважно міським населенням спостерігається досить істотна різниця. Так, якщо в міських поселеннях Житомирської області проживало 52,9%, то в Донецькій — 90,2%. Важливою подією в житті українців стало те, що більшість із них (60,3%) розташувались у міських поселеннях, тобто вже не були аграрним національним етносом. Хоча в перелічених областях, до яких ще слід додати Черкаську, більшість українців ще жила на селі. Ще більше у міських поселеннях розміщувалося росіян — 87,5% і особливо євреїв — 99,2%.

За цей період у Радянському Союзі було проведено чотири переписи населення через одинадцять, дев'ять і десять років. У наведених нами їхніх матеріалах чітко простежується послідовна політика радянської влади, яка призвела до того, що переписи відбивали через кожний період зменшення в республіці питомої ваги українців,

а питома вага росіян поступово зростала. Зростання кількості росіян відбувалося за рахунок русифікації не лише українців, а й інших народів, жителів України, особливо євреїв. Продовжувалися також розпочаті до війни курс на всебічне поширення російської мови і утиски української культури, користування українською мовою, мовами інших народів — жителів республіки.

Зростала загальна кількість населення республіки та її областей, продовжувався процес русифікації всіх народів, які жили на наших землях, у всіх напрямках, причому ще більш інтенсивно. Так, якщо за період 1926—1959 рр. питома вага українців серед населення республіки скоротилася з 80% до 76,8% (на 3,2%), то за наступне тридцятиріччя — до 72,7% (на 4,1%). Ця тенденція поширилася і на області. У 15 з них скоротилася питома вага корінного населення. Особливо зменшилася вага українців у таких промислових областях, як Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Харківська. А в таких, як Донецька, Луганська та Одеська, за цей час українці ледве перевищували половину населення.

Розглянуті нами матеріали за період з першої чверті ХХ ст. до початку ХХІ ст. дають підстави для деяких узагальнень та висновків. Ці часи можна поділити на два періоди. Перший — 1926 — 1991 рр., коли наші землі знаходилися у складі СРСР. Другий — 1991 — 2001 рр., коли життя населення проходило в незалежній державі — Україні. Кожний із них мав свої особливості і вплив на національний склад і користування рідною мовою населення, жителів українських земель.

За часів радянської влади її русифікаторська політика щодо нашого населення призвела до того, що загальна кількість населення України зростала значно повільніше, ніж усього населення СРСР. Внаслідок такої політики питома вага населення республіки в населенні СРСР з 1926 р. до 1991 р. скоротилася з 19,7 до 17,9%. Якщо ж від загальної кількості населення УРСР відняти возз'єднане населення Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття

та Криму (які в 1926 р. не входили до складу республіки, а в 1989 р. у них проживало майже 10,1 млн. осіб), то питома вага нашого населення в СРСР становила лише 14,5%. Оскільки найвищим законодавчим органом Радянського Союзу була Верховна Рада, до якої кількість депутатів обиралася залежно від чисельності населення, то можливості відстоювати інтереси України у Верховній Раді СРСР наших представників за часів радянської влади поступово скорочувались.

Також постійно зменшувалася питома вага українців у складі населення Союзу. З вищезгаданих причин, хоча за період з 1926 р. до 1989 р. загальна кількість українців зростала з 31,2 млн. осіб до 44,2 млн., їхня питома вага зменшилася з 21,2 до 15,4%. Аналогічна тенденція спостерігається і в Україні — з 80 до 72,7%. Більше того, якщо в період складних, суперечливих 1926–1959 рр. питома вага українців серед населення республіки знизилася на 3,2%, то за наступне тридцятиріччя, відносно спокійне, — на 4,1%. Отже, у спокійні часи радянська влада більш активно русифікувала наше населення.

За розглядуваний період перебування України у складі СРСР на її території швидко зросла загальна кількість росіян у республіці з 2,7 млн. осіб до 11,3 млн., а їхня питома вага — з 9,3 до 22,2%. Якщо в 1926 р. росіян було менше, ніж інших народів у республіці (без українців), то в 1989 р. їх було у 4,5 рази більше.

Отже, питома вага росіян в Україні зросла не лише через падіння в ній відсотка українців, а й за рахунок інших народів. Радянська влада поділила народи СРСР на привілейований, титульний народ росіян та інші, так звані «нацменшини». Тому останні через умови життя в СРСР відмовлялися від свого родинного походження, записуючи себе росіянами. Русифікаторська політика також чітко простежується і на постійній тенденції зростання питомих ваги росіян за місцем проживання в міських поселеннях, обласних центрах порівняно з іншими народами. Це також простежується і на прикладі різниці кількості і питомих ваги росіян у більш промислово розвинених областях.

Важливу роль у соціально-економічному і суспільно-політичному та культурному житті населення округів і областей України займають їхні адміністративні центри. Тут розташовані їх керівні органи, вони є найбільшими науковими центрами, зосередженням вищих, середніх спеціальних навчальних закладів, театрів та інших культурних установ. Вони також є осередками розміщення великих промислових підприємств, згодом приватних потужних компаній та ін. Протягом усіх часів радянської влади як до Другої світової війни, так і після неї зростає загальна кількість їхнього населення (див. табл. 8).

Відбувається перерозподіл населення на користь міст. Таку тенденцію ми спостерігаємо протягом 1926 — 1989 рр., за винятком років війни. Вона також спостерігається і в 1959—1989 рр. В усіх обласних центрах відбувається масове переміщення населення сіл до обласних центрів, зростає і їхня питома вага в них. Особливо швидкими темпами воно проходить в областях з переважно сільським населенням, в яких процес урбанізації відбувається швидше (див. табл. 9).

Які ж зміни сталися у 1989—2001 рр.? Суттєво вплинули на ці процеси розвал СРСР, послаблення економічних зв'язків України з республіками колишнього Союзу, а також до певної міри скорочення загальної кількості населення у нашій республіці та її областях, яке відбулося і на кількості населення міст.

У 12 містах скоротилася загальна кількість населення: у Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Луганську, Львові, Одесі, Харкові (одні з найбільш потужних промислових міст), а також у Вінниці, Житомирі, Ужгороді, Кіровограді й Чернівцях. У 8 містах скоротилася і питома вага в областях. З 12 міст у чотирьох з них зросла питома вага і їхнього населення в областях. У 9 областях спостерігається зростання не лише населення міст, а й їхньої питомих ваги в області. Це Миколаїв, Полтава, Рівне, Тернопіль, Хмельницький, Черкаси, Чернігів, Луцьк та Івано-Франківськ.

Як же позначилося на населенні окружних і обласних центрів користування ним рідною мовою за часів радянської влади? При розгляді цього питання слід також врахувати обмежені можливості, незалежно від бажання автора (див. табл. 9) — відсутність матеріалів по всіх окружних центрах за 1926 р., перехід території України на новий адміністративно-територіальний устрій: з 6 регіонів та округів — на області та райони, а також відсутність матеріалів по містах за 1959, 1970 і 1979 рр., возз'єднання українських земель і утворення на них нових областей і їхніх центрів під час Другої світової війни, а також входження до складу УРСР Криму. За радянський період значно зросла кількість населення не лише областей, а й центрів. Слід також врахувати, що темпи зростання міст були різні. З різних причин змінився їх національний склад. Тому, на нашу думку, розгляд змін у користуванні народами мовою доцільно проводити не в абсолютних цифрах, а у відсотках (чим і користувався автор). У 1989 р. з 13 окружних центрів, що стали обласними, в одинадцяти (Вінниця, Дніпропетровськ, Київ, Донецьк, Житомир, Запоріжжя, Кіровоград, Луганськ, Миколаїв, Полтава, Херсон) збільшився відсоток українців, які користувалися рідною мовою. Слід звернути увагу, що перехід на рідну мову в них був різний. У 1926 р. українців, котрі користувалися рідною мовою, у Вінниці, Дніпропетровську, Києві, Житомирі, Запоріжжі, Полтаві, Харкові та Одесі було більше половини. В таких містах, як Донецьк, Кіровоград, Луганськ, Миколаїв і Херсон, більшість українців користувалися російською мовою, тобто були русифіковані ще Російською імперією. За радянської влади відсоток українців, які перейшли на рідну мову, зріс. Їх стало понад половину ще в Миколаєві, Кіровограді та Херсоні, а менше половини — в Одесі (55,7% і 49,7%), скоротилася частка в Харкові — з 60,3 до 56,9%. У містах Донбасу хоча відсоток і зріс, але не досяг і половини: у Луганську — 40,7%, в Донецьку — 43,6%.

Якщо порівняти відсоток русифікованих українців обласних центрів з населенням області і навіть з її міським населенням, і тим більше сільським, то в обласних містах він був вищим, що свідчить про більш швидкі темпи їхньої русифікації. Отже, вони, по суті, стали центрами русифікаторської політики в областях.

Досить істотну різницю в користуванні рідною мовою українцями спостерігаємо в обласних центрах. В 11 містах понад 90% і навіть 97,8% українців визнавали рідною українську мову. Це міста, більшість з яких значно пізніше підпали під радянську владу, — Луцьк, Івано-Франківськ, Ужгород, Львів, Рівне, Тернопіль, Чернівці. У 5 містах — понад 80%, ще у 2 — понад 70%.

Навряд чи можна вважати нормальним становище, коли лише понад 60% українців у таких потужних промислових центрах, як Дніпропетровськ та Запоріжжя, визнавали свою мову рідною. На нашу думку, неприпустимо, коли в такому місті, як Харків, лише 56,9% українців користувалися рідною мовою, а в містах Донбасу та Криму їх було значно менше половини.

З-поміж усіх народів — жителів України протягом радянського періоду найсприятливіші умови для користування рідною мовою були створені владою для росіян. Це стосується мешканців міського населення, села і особливо обласних центрів. У 1926 р. своєю мовою у містах користувалися як рідною понад 93,9—99%, а в 1989 р. ця частка навіть зростає і становить не менше 94,8%.

Дуже постраждала рідна мова євреїв, починаючи з часів Російської імперії, що підтверджується першим Все-союзним переписом населення 1926 р. Найбільше євреїв було в Житомирі, де за кількістю вони займали п'яту сходинку — 39,2%, а рідною мовою користувалися лише 35,7%. Другими вони були у Вінниці, третіми — у Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Києві, Кіровограді, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Херсоні. В жодному з цих міст користування рідною мовою не перевищувало 37,2%—85,3%. Найбільше втратили рідну

мову євреї Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Луганська, Миколаєва, Одеси, Харкова (понад 50%) — ці міста були на той час провідними промисловими центрами.

Переважна більшість євреїв перейшла на російську мову і лише незначна частина — на українську. За часів радянської влади євреї більш активно втрачали рідну мову, ніж за часів імперії. Лише незначний відсоток євреїв обласних міст зберіг рідну мову, а понад 90% перейшли на російську і лише декілька відсотків і навіть менше — на українську, мову народу, на землях якого вони живуть сотні років.

Третім національним загоном у містах були білоруси, поляки, болгари, угорці. Вони не так активно, але також втрачали рідну мову і переходили у своїй більшості на російську і значно менше — на українську. Виняток становили лише поляки, які краще зберігали рідну мову і досить активно переходили на українську.

Таким чином, за часів радянської влади обласні центри Української РСР були головними осередками поширення російської мови.

Розглянуті нами матеріали про зміни національного складу і користування рідною мовою населення УРСР за часів радянської влади наочно свідчать, що під проводом партапарату КПРС по всій території республіки усі народи — жителі України втрачали рідну мову, переходили не на мову народу, на землях якого вони жили, а на російську мову. Це був важливий напрям русифікаторської політики КПРС — втрата народами їхньої національної культури, побуту, звичаїв, традицій, духовності.

У реалізації такої політики важливу роль відігравав той факт, що за період з 1926 р. по 1953 р., тобто за 27 років, понад половину часу першими секретарями ЦК компартії республіки були представники різних народів, не українці за походженням. Перший українець очолив ЦК Компартії України лише після смерті Й. Сталіна (О.І. Кириченко). Постать першого секретаря відігравала провідну роль в реалізації національної політики в республіці. Він був ре-

алізатором русифікаторського курсу ЦК КПРС, точніше її генерального секретаря та Політбюро.

За роки радянської влади процес русифікації населення простежується і на прикладі переходу народів України з рідної мови на російську.

Так, якщо в 1926 р. 94,1% українців визнавали свою мову рідною, то в 1989 р. — 87,7%, а перейшли на російську відповідно 5,6% (1283,9 тис. осіб), а в 1989 р. — 12,2% (4578,4 тис. осіб). Слід підкреслити, що за 1926–1959 рр. цей показник знизився з 94,1 до 93,5% (всього на 0,6%), а за наступне тридцятиріччя — до 87,7% (на 5,8%). З населення республіки найкраще зберігали рідну мову українці та інші народи — жителі сільської місцевості, а гіршою була справа у міських поселеннях, особливо в обласних центрах.

За весь період поступово втрачали рідну мову майже всі народи — жителі України. У своїй більшості вони переходили не на українську мову, мову народу, на землях котрого жили, а на російську.

Оскільки за шістдесят три роки значно змінилася кількість усіх народів — мешканців України, то для наочного порівняння доцільно навести дані у відсотках (див. табл. 7). Найбільш активно за цей період втрачали рідну мову євреї — з 75,9% у 1926 р. до 7%, на російську перейшли відповідно 22,6% і 91%, а на українську — 0,9% і 2%; греки — 81,3% і 18,6%, на російську — 17% і 78,8%, українську — 0,6% і 2,3%; молдавани — 94,2% і 78%, на російську — 1,5% і 15,5%, українську — 4% і 6,1% та ін. В усіх народів значно зростає питома вага тих, хто відмовився від рідної мови і перейшов на російську, і істотно меншає тих, хто перейшов на українську, мову того народу, на землях якого вони оселялися. Отже, в Україні за часів радянської влади русифіковувалися всі народи.

Окремо стоять поляки. Якщо в 1926 р. свою мову зберігали 44,2%, на російську мову перейшли всього 7,1%, а українською володіла відносна більшість — 48,4%, то в 1989 р. — відповідно 12,6%, 20,3% і 66,6%, тобто абсолютна

більшість перейшла на українську. Це має своє історичне пояснення. Адже ще з часів Кревської унії 1385 р. і особливо Люблінської унії 1569 р., і Берестейської унії 1596 р., Зборівського договору спостерігаються тісні зв'язки українців з поляками, вони за змістом були різні. Зв'язки надалі поширювались внаслідок трьох поділів Польщі в останньому десятиріччі XVIII ст. і в XX ст.

На наших землях найкраще зберігали рідну мову росіяни. За шістьдесят три роки користування ними рідною мовою на українських землях навіть зросло з 98,1 до 98,3%. Це ще один наочний приклад створення в Україні сприятливих умов для росіян зберігати рідну мову.

Серед росіян краще зберігали рідну мову жителі міських поселень і особливо центрів, дещо гірше — сільської місцевості, але різниця між ними незначна. Слід підкреслити, що відсоток росіян — жителів сільської місцевості, які переходили на українську мову, «українізувалися», був вищим. Але це не йде ні в яке порівняння з українцями.

Таким чином, наслідки русифікаторства чітко простежуються і на прикладі користування рідною мовою українців та інших народів.

Втрати українцями рідної мови негативно позначалися на збереженні української культури, звичаїв, традицій, національної духовності.

Україна в умовах незалежності

Упродовж наступних 1989—2001 рр. в Україні відбулася така подія, як проголошення незалежності Української держави в 1991 р., вихід із СРСР. Порушилися багаторічні тісні економічні зв'язки з іншими республіками Радянського Союзу, які разом складали цілісний соціально-економічний організм. Яке ж місце у досліджуваних питаннях посідали обласні центри? За часів радянської влади вони були осередками впровадження русифікаторської

політики, на що впливала зосереджена в них держава і партійна влада. Це відбивалося на безпосередньому зростанні питомої ваги в них росіян. Тут, через застосування до них різноманітних форм тиску та вплив різних етносів, мешканці міст втрачали рідну мову навіть швидше, ніж мешканці міських поселень області.

Яку ж роль відігравали обласні центри в нових історичних умовах? Уперше за дванадцять років, порівняно з періодом 1959 — 1989 рр., зросла питома вага в країні корінного населення українців — з 72,7 до 77,7% (на 5%). Одночасно скоротилися загальна кількість і питома вага росіян — з 11,3 млн. осіб до 8,3 млн. (з 22,2 до 17,2%), тобто на ті ж самі 5%. Ці зміни відбулися не тому, що 3 млн. росіян залишили наші землі. Адже не відбулося масового відтоку, повернення до Росії росіян. Просто відбулася дерусифікація українців, які відновили своє родинне українське походження. Слід також врахувати, що за цей проміжок загальна кількість українців практично не змінилася. А оскільки чисельність населення скоротилася, то це сприяло зростанню питомої ваги українців в цілому. У цей час відбулося масове повернення кримських татар до місця постійного проживання — Криму. Їхня кількість перевищила 250 тис. осіб, а питома вага серед населення України вже становила 0,5%. Отже, загальна кількість татар перевищила кількість виселених більш ніж на 60 тис. осіб. На жаль, оскільки під час війни з Криму були виселені німці, болгар, греки та вірмени, їхнє повернення відбулося досить повільно, і жоден із цих народів не досяг довоєнної чисельності.

За дванадцять років відбувся масовий відтік єврейського населення, переважно до Ізраїлю і США, внаслідок чого його кількість у країні скоротилася з майже 490 тис. осіб до 103 тис. (з 0,9 до 0,2%). Також загальна тенденція до скорочення кількості мешканців охопила й інші народи — білорусів, молдаван, поляків, болгар, але у незначних кількостях.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР прийняла постанову «Про проголошення незалежності Ук-

раїни». З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови уряду та інші акти законодавства республіки¹.

Керуючись Законом, прийнятим Верховною Радою, — «Декларацією про державний суверенітет України», а також Загальною Декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості, прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп населення України, Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України. У статті 1 сказано: «Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права»².

Важливе місце у розвитку культури українців і її складової частини — української мови мав прийнятий Верховною Радою УРСР у 1989 р. Закон «Про мови в Українській РСР». За цим законом українській мові на території республіки надається, точніше відновлюється статус державної, котрий їй було надано ще за часів Центральної Ради в 1918 р. і фактично втрачений нею за часів перебування у складі СРСР. Громадянам УРСР гарантується право користуватися своєю національною або будь-якою іншою мовою³.

Всесоюзні переписи населення післявоєнних часів 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. чітко визначили загальну тенденцію поступового уповільнення зростання загальної кількості населення України. Вони вже відбили той факт, що населення республіки за темпами його приросту значно відставало від збільшення кількості населення СРСР і особливо республік Казахстану і Середньої Азії.

¹ Історія української культури. Збірник матеріалів і документів. За редакцією докторів історичних наук, професорів С.М.Клапчука, В.М.Остафійчука. — К.: Вища школа, 2000. — С. 556.

² Там само. — С. 558.

³ Там само. — С. 517—518.

Так, якщо за 1959—1970 рр. кількість населення України збільшилась з 41,9 млн. осіб до 49,8 млн. (на 12,4%), то за 1979—1989 рр. — всього на 1,9 млн. осіб (на 3,8%). За ці ж проміжки населення СРСР зросло відповідно на 15,9% і 9,3%. Отже, якщо за перші одинадцять років темпи зростання нашого населення відставали від загальносоюзних на 3,5%, то за 1979—1989 рр. — вже більш ніж удвічі. Внаслідок уповільнення зростання населення України його питома вага в СРСР скоротилася з 1959 р. — 19,9% до 19,5% у 1970 р. і 18% у 1989 р. За інерцією воно зростало ще в 1992 р., досягнувши 52,2 млн. осіб, але після цього починає скорочуватись.

Скорочення загальної кількості населення на українських землях за досліджуваний період відбувалося лише в часи Голодомору 1932 — 1933 рр., Другої світової війни і голоду 1946—1947 рр. Наведені дані показують, що протягом останнього періоду перебування України у складі СРСР в нашій республіці поступово скорочувалися темпи зростання кількості населення, і той факт, що ми вже на початку незалежності прийшли до скорочення загальної його кількості, є лише логічним продовженням життя за радянських умов. За переписом 2001 р. в Україні вже проживало 48,5 млн. осіб, а сьогодні у нас менше ніж на 46,3 млн. осіб. Отже, якщо порівняти з 1992 р., то чисельність населення скоротилася більш ніж на 5,9 млн. осіб. Ми вже відчуваємо депопуляцію населення впродовж останніх років. За умов незалежності держава вживає заходів, щоб призупинити цю трагедію. Але істотних наслідків поки що не спостерігається. Прогнози демографів щодо подальшої депопуляції населення України на найближче майбутнє дуже невтішні. Якщо ми цю тенденцію не зупинимо, то невдовзі буде нікому розбудовувати нашу державу, та й ні для кого.

Починаючи з 1993 р., загальнореспубліканська тенденція до скорочення кількості населення охопила всі області включно з Кримською автономією. Особливо відчутні втрати понесло населення промислово потужних

областей: Дніпропетровської — на 368,8 тис. осіб; Донецької — на 524,7 тис. осіб; Запорізької — на 186,9 тис. осіб; Луганської — на 339,8 тис. осіб; Львівської — на 150,4 тис. осіб; Одеської — на 170,1 тис. осіб; Харківської — на 267,9 тис. осіб і Республіки Крим — на 227,9 тис. осіб (див. табл. 10).

Відбулося досить незначне скорочення населення в областях із розвиненим сільським господарством Західної України — Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській і Чернівецькій. У них населення скоротилося від майже 16 тис. осіб до 51 тис., зокрема у Волинській — на 16 тис. осіб та Рівненській — на 15,9 тис. осіб.

Перебування України в умовах незалежності істотно вплинуло на національний склад республіки. За цей період принципів змін у розселенні населення в Україні між міськими поселеннями та сільською місцевістю не відбулось. Якщо в 1989 р. у міських поселеннях проживало 66,7%, а в сільській місцевості — 33,3%, то в 2001 р. — відповідно 66,9 і 33,1%. Якщо у відсотковому відношенні зміни населення між містом і селом були незначні, то в абсолютному обчисленні це виглядає дещо інакше. За дванадцять років кількість населення міст скоротилася всього на 1 млн. осіб, а села — майже на 1,6 млн. осіб, тобто різниця досить відчутна. На 2,3% зріс відсоток українців — мешканців міст. Незначні зміни відбулися і в інших народів. Цікаво, що за цей проміжок частка росіян — мешканців міст скоротилася з 87,5 до 86,8%. Принципів змін у розташуванні населення між містом і селом в областях не відбулося. Області з переважно міським населенням були однакові як у 1989 р. так і в 2001 р. Лише Хмельницька область перейшла до тих, де теж уже переважали мешканці міст. Якщо в 1989 р., у містах тут проживало лише 47,1%, то в 2001 р. — 50,7%.

Відчутні зміни відбулися в національному складі населення нашої держави. За часи радянської влади на землях УРСР спостерігається стійка тенденція до скорочення питомої ваги серед корінного населення українців та ін-

ших народів і зростання кількості росіян, як відображення одного з важливих напрямів русифікаторства нашого населення.

Життя України в умовах незалежності поклато початок новій тенденції — зростання питомої ваги серед населення українців, котрих стало 77,7%. За цей період скоротилася не лише загальна чисельність росіян у державі — приблизно на 3 млн. осіб, а й їхня питома вага — з 22,2 до 17,2%. Скорочення абсолютної кількості росіян — це не свідчення їхніх переслідувань. Також за цей період не відбулося масового їх переселення до Росії та інших країн. Життя за умов незалежності, його демократизація, відчуття рівноправності всіх етносів — мешканців України відновили серед населення гідність за своє національне походження. Тому русифіковані українці почали активно відновлювати своє національне походження. Це і відбилося в результатах першого Всеукраїнського перепису населення. Спостерігається загальна тенденція до збільшення питомої ваги українців серед населення усіх областей. В областях, де українців було 90% і більше, вона відбилася в 1—3,5% (Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська). У цій групі областей зростання питомої ваги українців було нижчим, ніж у республіці. У промислово потужних областях, де українців було від 50% до 75%, їхня питома вага збільшилася на 6—8%, тобто удвічі більше (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська та Харківська). У цих областях приріст українців був вищим, ніж в усій Україні (див. табл. 10).

В усіх областях спостерігається загальнореспубліканська тенденція до зниження питомої ваги росіян, причому в промислово потужних областях це виявляється найбільше — 4,5—7,5% (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська та Херсонська). А в таких областях, як Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська,

Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська, Черкаська, Чернівецька, падіння частки росіян не перевищує 3%. Отже, якщо порівняти зміни в питомій вазі зростання чисельності українців в областях, то воно в основному відбулося внаслідок падіння майже на той самий же відсоток чисельності росіян.

Окремо слід зупинитися на національному складі Кримської автономії. Скорочення чисельності населення Криму відбулося внаслідок зменшення найбільших його етнічних загонів: росіян — на 155,1 тис. осіб та українців — на 112 тис. осіб. Оскільки в роки незалежності розширилися можливості повернення до Криму виселених у 1941 р. німців, а також у 1944 р. — кримських татар, вірменів, греків та болгар, вони активно повертаються на землі, де раніше жили. За цей період на півострові збільшилася кількість німців, вірменів, болгар та греків, але жоден із цих народів не досягнув тієї кількості, яка була виселена. Лише кримські татари в 2001 р. становили 243,4 тис. осіб, значно перевищивши кількість виселених. Унаслідок того, що чисельність населення Криму майже не змінилася, а кількість росіян і українців зменшилася, їхня питома вага скоротилася: відповідно росіян — з 65,6 до 58,3%, а українців — з 26,7 до 24,3%.

Таким чином, за часи незалежності відбулися істотні зміни в національному складі України. Скорочення загальної чисельності населення України відбулося майже на всіх етносах.

На жаль, за цей період не вдалося подолати негативних тенденцій русифікаторської політики щодо користування рідною мовою населення республіки. Так, загальна питома вага українців, які втратили рідну мову, продовжувала зростати і становила на час перепису 85,2% (тобто 2,4%). Якщо в 1989 р. кількість українців, які перейшли на російську мову, становила майже 4,6 млн. осіб, то через дванадцять років вона зросла до 5,5 млн. осіб (відповідно 12,2% і 14,7%). Цей факт свідчить про те, що навіть за часів незалежності продовжувався процес русифікації українців.

Активно продовжувався процес русифікації українців — жителів міських поселень. Питома вага тих із них, що визнавали рідну мову, знизилася з 81 до 78,1%, майже на 2,9% зросла чисельність українців, які рідною визнали російську — 19% і 21,8%. Але іншу тенденцію спостерігаємо у жителів села, серед яких питома вага тих, що користуються рідною мовою, зросла з 96,3 до 97,3%. Вони продовжують бути більш активними зберігачами рідної мови.

Водночас спостерігаємо досить строкату палітру тенденцій ставлення до користування мовами народів України.

Уперше за дванадцять років скоротилася питома вага росіян, які дотримувалися рідної мови, — з 98,3 до 95,8%, а тих, що перейшли на українську, зросла з 1,6 до 3,9%. Те саме відбувається серед білорусів, поляків та інших народів. Отже, почала спостерігатися тенденція, коли народи відходять від російської мови й активно користуються мовою того народу, на землях якого вони оселилися. Причому така тенденція спостерігається серед жителів як міста, так і села, які визнали рідною українську мову, тобто до певної міри «українізувалися».

Якщо розглядати зміни в користуванні мовою по областях, то тут спостерігаємо істотні розбіжності. Так, у 16 областях зростає питома вага українців, які рідною мовою визнають українську, причому це стосується як мешканців області, так і мешканців міських і сільських поселень, при певній перевазі села. Причому в кількох областях ця цифра дорівнює майже 100% (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька та Чернігівська).

Як же користувалися рідною мовою росіяни в областях? У таких областях, як Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська і Кримська автономія, відсоток українців, що користувалися рідною мовою, знижується як у місті, так і

в селі. Адже в цих областях проживає 14,8 млн. українців республіки (39,5%). Особливо відчутні втрати в користуванні рідною мовою мали українці Донецька, Луганська та Криму. В Донецькій області її зберегли лише 41,2% українців, а в містах 35,7% користувалися українською мовою як рідною. Найбільших втрат зазнали промислово потужні області. Тут мешкає 14,8 млн. осіб українців (39,5% українців). У цих областях проживає 47,5% населення, тобто 23 054 тис. осіб. Постає просте запитання щодо користування мовою: чи є в нас державна національна політика?

Як же користувалися рідною мовою росіяни? За дванадцять років частка тих, хто зберіг рідну мову, скоротилася з 98,4 до 95,9%, відповідно на такий самий відсоток збільшилася частка тих, що перейшли на українську — 1,6% і 3,9%. Як і в попередні часи, росіяни — жителі сіл більш активно переходили на українську мову. Отже, за часи незалежності питома вага росіян, які перейшли на українську мову, зросла на 2,5%, а частка українців, які втратили рідну мову і перейшли на російську, теж зросла на 2,3% (див. табл. 9).

То про яку українізацію російського населення в часи незалежності йдеться, коли росіяни на наших землях більш успішно зберігають рідну мову, ніж українці? А питома вага росіян, які перейшли на українську мову, майже дорівнює зростанню питомої ваги українців, які перейшли на російську. Якщо порівнювати в абсолютних цифрах, то становище ще жахливіше. Так, за цей проміжок кількість росіян, які перейшли на українську, зросла з 177,5 тис. осіб до 328,2 тис. (+150,7 тис. осіб), а українців на російську — відповідно з 4 578,4 тис. осіб до 5 544,7 тис. (+966,1 тис. осіб). Якщо розглядати це питання в обласному вимірі, то становище таке: досить повільно втрачають рідну мову росіяни у тих областях, де їх відсоток серед населення більший — у Донецькій, Луганській, Харківській, Одеській і Чернівецькій.

Окремо слід зупинитися на Республіці Крим. Тут майже 100% росіян (99,7%) визнали рідною російську мову як у 1989 р., так і в 2001р., а питома вага українців, що втратили рідну мову і перейшли на російську, скоротилася з 52,5 до 40,4%.

У роки незалежності адміністративно-територіальний поділ України не зазнав докорінних змін. Республіка поділяється на ті ж самі 24 області і Республіку Крим. Не змінилися й обласні адміністративні центри. За часів радянської влади вони були не лише центрами адміністративної влади, а й основними центрами культури, фортецями, розсадниками русифікаторської політики на підпорядкованій їм території. В їхньому національному складі зростала не лише загальна кількість росіян, а й їхня питома вага серед мешканців міст, їхній відсоток був значно вищим, ніж серед населення областей. В обласних центрах процеси денаціоналізації місцевого населення, а точніше русифікації, проходили також швидшими темпами за всіма напрямками життя, у тому числі і щодо користування рідною мовою. Які ж зміни в користуванні рідною мовою відбулися у згаданих містах?

У переважній більшості обласних центрів зросла питома вага українців, які користуються рідною мовою. Але у 8 містах навіть знизилась частка українців, які перейшли на рідну мову, а зріс відсоток тих, що перейшли на російську (Запоріжжя, Донецьк, Луганськ, Миколаїв, Одеса, Харків, Черкаси та Сімферополь).

Більше того, в таких обласних центрах, як Донецьк, Луганськ, Одеса та Сімферополь, більшість українців у 2001р. перейшли на російську мову, відмовившись від рідної. Причому слід звернути увагу на те, що навіть у 1989 р. їхній відсоток був меншим 50%, а за роки незалежності він знизився від 1 до 14% у Луганську і до 23% — у Донецьку. В усіх обласних центрах республіки збільшився відсоток росіян, які визнали рідною українську мову.

Наведені дані переконують, що за часів незалежності в Українській державі в багатьох областях і обласних центрах продовжувався процес русифікації населення.

Постає просте запитання: чи проводилася у нас загальнодержавна політика щодо користування державною мовою навіть у часи незалежності і на всій території України? Чому не приділялося більше уваги державній мові у вищенаведених більш русифікованих областях? Тоді б і сьогодні не зчинялося галасу щодо узаконення російської мови як другої державної. Нам потрібно запозичити досвід республік Прибалтики. Їх не залишили сотні тисяч росіян, не повернулися до одвічних своїх земель. Просто вивчили державну мову тих країн, на землях яких вони оселилися.

Коли ми утворили незалежну державу і український народ став найбільшим — титульним у багатонаціональній державі, то це слід було враховувати. З одного боку, на провідні державні посади бажано було призначати представників різних народів професійно і патріотично підготовлених. З іншого, на мою думку, є такі державні посади, на які бажано призначати й обирати українців — носіїв нашої культури, духовності, мови: Президента, Прем'єр-Міністра, Віце-прем'єра з гуманітарних питань, Міністра культури, Міністра освіти, мера столиці держави — міста Києва, додавши, що вони мають народитися чи проживати не менше останніх двадцяти років в Україні.

Історія знає випадки, коли істотний внесок у розвиток держави, її науки та культури вносили представники не титульної нації. Так, у Великобританії це Дізраелі, в Україні — Петро Могила. Цей перелік можна продовжити.

На жаль, у часи незалежності наші негаразди щодо визнання рідної мови значною мірою полягають у тому, що на ці посади часто призначалися представники не титульної нації. Їхній досвід роботи свідчить, що їм байдужі українська духовність, культура, мова. А деякі з них до цього всього ставилися навіть вороже. Варто лише подивитися на національний склад тих працівників, які виступають за надання російській мові статусу другої державної. Вони ігнорують той незаперечний факт, що населення України — українці, євреї, поляки, білору-

си, молдавани та інші — протягом століть за часів, коли вони перебували під владою Польщі, Австро-Угорської та Російської імперій, Радянського Союзу та інших держав, денаціоналізувалися (у більшості русифікувалися). Сьогодні курс на впровадження другої російської мови як державної — це за змістом продовження старого великодержавницького шовіністичного курсу русифікаторства. Тому активними пропагандистами, агітаторами цього курсу є колишні прем'єр-міністри, віце-прем'єр, міністри та українці-безбатченки.

Населення Києва

У 1939 р. чисельність населення Києва зросла до 846,7 тис. осіб, тобто більше, ніж у 1926 р., на 334,6 тис. осіб (65,3%), а українців стало 450,6 тис. осіб, тобто вони становили 53,2% від усього населення. Збільшилася також кількість росіян та євреїв, але значно меншими темпами. Різні темпи зростання трьох народів спричинилися до того, що питома вага українців міста перевищила половину місцевого населення, а відсоток росіян та євреїв знизився. Але питома вага українців у столиці значно відставала від їхньої питоми ваги в республіці. Отже, можна зробити висновок, що столиця України за період до початку Другої світової війни певною мірою українізувалася. За наступні двадцять років чисельність населення столиці продовжувала зростати. Якщо кількість населення республіки не досягла рівня передвоєнного, то у столиці значно його перевищила. У 1959 р. в Києві вже проживало 1104,3 тис. осіб, більше на 257,6 тис. осіб (30,4%). Серед мешканців столиці зростала не лише загальна кількість населення, а й українців, їхня питома вага зросла до 60,1%. Якщо до війни збільшувалася загальна кількість росіян і євреїв серед населення, то за двадцять років чисельність і питома вага євреїв зменшилися до 153,5 тис. осіб, на 70,7 тис. осіб (31,5%), і майже вдвічі зросли кількість і питома вага росіян серед

населення (до 254,3 тис. осіб, 23,0%). Це прямий наслідок фашистського геноциду, застосованого до євреїв України, що особливо відчутно відбилося на мешканцях столиці. Таким чином, у столиці республіки поряд з українізацією її населення, на відміну від довоєнного часу, відбувалася і його русифікація.

За наступний тридцятирічний період продовжується зростання кількості населення Києва. Якщо його порівняти з попереднім періодом 1926—1959 рр., то воно відбувалося ще швидшими темпами. На 1989 р. кількість киян зросла до 2559,3 тис. осіб (на 1455 тис.), тобто більше, ніж у 2,3 рази, а його відсоток серед населення — майже до 5% (на 2,3%). На відміну від республіки, де питома вага українців знизилася з 76,8 до 72,7%, у столиці відсоток українців продовжував збільшуватися до 72,4%. При зростанні загальної кількості українців, які перейшли на російську мову, до 186,3 тис. осіб їх відсоток знизився до 28,1%. На жаль, якщо порівняти відсоток українців столиці, які користуються своєю мовою як рідною, вони за цим показником істотно відставали від населення республіки, серед яких українського населення було 87,9%, а серед мешканців села — 97,1%.

У столиці зростає кількість росіян до 534,8 тис. осіб при падінні їхньої питомої ваги до 20,9% (на 2,1%). Продовжилося падіння чисельності і питомої ваги євреїв до 100,4 тис. осіб і 3,9%. Також зростає не лише загальна кількість, а й питома вага українців, які визнають свою мову рідною, відповідно 1146,7 тис. осіб і 78,3%, хоча кількість українців, які перейшли на російську, і зросла до 394,8 тис. осіб, але їхня питома вага серед українців знизилася до 21,3%. Продовжується падіння чисельності євреїв, що втрачають рідну мову як за абсолютною кількістю, так і у відсотках, — до 4,7 тис. осіб (4,6%), практично зберігся відсоток тих, що перейшли на російську, і майже не змінився тих, що користуються українською. Успішно продовжували зберігати рідну мову росіяни: 98,7% із них зберегли рідну мову і лише 1,3% перейшли на українську. Якщо в абсолютних цифрах, то це всього 6,9 тис. осіб (див. табл. 9).

Які ж зміни серед населення відбулися у столиці за часи незалежності? Загальна кількість населення не зазнала суттєвих змін. Продовжував зростати відсоток киян відносно населення республіки, сягнувши 5,3%. Зростає загальна кількість українців у столиці, їхня питома вага (82,2%) навіть перевищує республіканську (77,7%). Загальна кількість росіян і їхній відсоток у столиці знижуються до 337,3 тис. осіб (13,4%), тобто на 197,5 тис. осіб (36,9%). Ще більші зрушення спостерігаються серед єврейського населення, кількість яких зменшується до 18 тис. осіб, а питома вага — до 0,7%.

Істотні зрушення спостерігаються і в користуванні рідною мовою. Зростає не лише загальна кількість українців, які перейшли на рідну мову, — до 1794,2 тис. осіб, а й їхня питома вага — 85,7%. Вона навіть перевищує республіканську — 85,3%. Вперше скорочується кількість українців, які продовжували користуватися російською мовою, до 299,7 тис. осіб (на 95,1 тис. осіб, тобто 14,2%). Майже втратили рідну мову євреї. Нею користувалося лише 400 осіб, тобто 2,7%, знизився навіть відсоток євреїв, які користувалися російською, до 77,8%, а на українську перейшло 18,9%, тобто за кількістю — 3,4 тис. осіб. Уперше скоротилися навіть кількість і відсоток росіян, які користувалися рідною мовою, до 309,3 тис. осіб (на 218,6 тис. осіб), тобто до 91,7% (на 7%), а тих, що перейшли на українську, відповідно зріс до 26,6 тис. осіб (7,9%) (див. табл. 10).

Уперше протягом XX ст. відсотки українців у столиці і користування ними рідною мовою перевищили республіканські показники, а в росіян — знизилися. Отже, процес «українізації» столиці проходив більш швидкими темпами, ніж у країні, що можна віднести до успіхів життя України в умовах незалежності. Не можна сумніватися і в тому, що певну роль у прогресивних зрушеннях відіграла політика держави, яка створила сприятливі умови для розвитку української культури, всіх її напрямів. Тому

частина українців, які раніше записували себе до росіян, повернулися до свого родинного походження і користування рідною мовою.

Українці на землях республік СРСР

Сьогодні ми можемо зустріти українців у всіх частинах світу, континентах, регіонах та країнах. Розвиток економіки, торговельних зв'язків, транспорту, глобалізація світових процесів спричинили розсіяння по світу населення земної кулі. На нашу думку, до найбільш розпорошених народів світу можна віднести щонайменше чотирьох: вірменів, євреїв, українців та циган.

По-різному склалася доля українців на чужині. В одних країнах вони створили потужні діаспори, які беруть активну участь у суспільно-політичному, культурному, науковому та державному житті цих країн, зберігають рідну мову, культуру, звичаї, побут, традиції та ін.; підтримують тісні зв'язки з українцями, які живуть на своїх землях. Деякі з них розчинилися серед місцевого населення, втратили свої національні риси.

У досліджуваній період українці жили на землях усіх 14 колишніх союзних республік. Їхня кількість і вага в суспільно-політичному і соціально-економічному житті республік були різними. Тому для розгляду автор узяв лише українців — мешканців чотирьох республік: Росії, Казахстану, Молдови та Білорусі. Саме в цих країнах оселилася їхня найбільша кількість, вони найдовше проживали, відігравали і відіграють істотну роль у житті цих країн.

Перш ніж приступити до аналізу поставлених проблем, спробуємо відповісти на запитання: чому українці опинилися на землях інших народів? Які причини спонукали їх залишити свої одвічні землі, на яких відбувався процес формування українського етносу?

На початку XVIII ст., за підрахунками відомого етнографа, члена-кореспондента НАН України В. Наулка, у світі українців було всього 5,7 млн. осіб, і всі вони жили в Європі, у тому числі на території майбутніх меж СРСР — 448,9 тис. осіб (7,8%); УРСР — 4911,5 тис. осіб (85,6%); у зарубіжній Європі — 379,4 тис. осіб (6,6%). Їх не було ні в Австралії, ні в Америці, ні в Африці. Наприкінці XIX ст. вони з'явилися в Америці, а на середину XX ст. — ще й в Австралії. Слід підкреслити, що майже протягом двохсотріччя спостерігається чітка тенденція до зростання кількості і питомої ваги українців на землях СРСР і Америки відповідно з 7,8 до 14,7% і з 0% до 3,1%. І відповідно скорочується питома вага українців на території УРСР — з 85,6 до 81,1% і в зарубіжній Європі — з 6,6 до 1,1%¹.

На падіння кількості і питомої ваги українців на рідних землях впливали: світові і регіональні війни, голод, який охоплював країну і регіони, соціально-економічні та політичні умови життя, різні форми репресій, зміни кордонів, рівень загальної культури, релігія, екологія та ін.

Розглядаючи становище з українцями на території СРСР, слід враховувати спадщину, яка дісталася від її попередника, Російської імперії, а також перші кроки радянської влади, що розпочала політику «коренізації» місцевого населення, тобто надання прав у минулому підкореним народам для розвитку власної культури. Така політика позитивно вплинула і на розвиток культури діаспори тих народів, які опинилися за межами рідних земель, і це знайшло відображення в матеріалах першого Всесоюзного перепису населення.

На той час на території Радянського Союзу проживало 31,2 млн. українців, у тому числі за межами УРСР — 8 млн. осіб (25,6% загальносоюзної кількості), більша частина яких була розташована на землях Російської Федерації — майже 7,9 млн. осіб² (див. табл. 11).

¹ Наулко В. Скільки нас? — Наука і культура. — К., 1991. — Вип. 25. — С. 169.

² На той час Казахстан та Киргизстан входили до складу РРФСР, а до складу УРСР — Молдавська Автономна Соціалістична Республіка.

Значна їхня кількість проживала на території Казахстану — 860,8 тис. осіб, Молдови — 277,5 тис. осіб та Білорусі — 34,7 тис. осіб. Досить різною була і питома вага серед місцевого населення республік: Росії — 8,4%, Казахстану — 13,2%, Молдови — 48,5% і Білорусі — 0,7%.

В СРСР і всіх республіках переважна кількість населення проживала в сільській місцевості, що відображало вагу аграрного сектору: в СРСР — 82%, Російській Федерації — 82,8%, Казахстані — 91,7%, Білорусі — 83%, Молдові — 85,4%. Тому природно, що більшість українців проживала у сільській місцевості. Але порівняно з усім населенням республік частка українців, які жили на селі, була значно більшою.

За межами України українці значно гірше зберегли рідну мову, ніж на своїх одвічних землях. З усіх республік найгірше рідну мову зберігали українці — жителі Білорусі, 45,2%, що можна, до певної міри, пояснити їхнім переходом на російську і відносно легким — на білоруську. За ними йшли українці Росії — 67%. Краще за них зберігали рідну мову в Казахській автономії (75,7%) і ще краще — мешканці Молдавської автономії (96,8%). На думку автора, це пов'язано з тим, що в 1924 р. Молдавську автономну область перетворили на автономну республіку. Оскільки населення області було відносно невеликим, то до неї приєднали частину земель, повітів колишніх Одеської та Подільської губерній, де більшість становили українці. Більше того, кількість мешканців автономної республіки зросла до 492,2 тис. осіб, з яких молдаван було 183,3 тис. осіб (48,7%), українців — майже 147 тис. осіб (34,2%), росіян — 35,4 тис. осіб (7,9%).

Постає питання: чому питома вага українців, які зберегли рідну мову на просторах Росії, дорівнювала 67%, а в далекому Казахстані — 75,7%?

Після першого перепису на наших землях відбулися події, які безпосередньо вплинули на національний склад і користування мовою населення СРСР і союзних республік. Ми аналізували раніше на прикладі України. Далі стис-

ло розглянемо, як це відбилося на українцях, що жили в СРСР, але за межами України. Як уже згадувалося, курс на «коренізацію» місцевого населення впроваджувався з початку 20-х років XX ст. Він також сприяв активізації діяльності української діаспори у розвитку української культури на землях союзних республік і тривав до кінця 20-х років. Надалі він припинився не лише на українських землях, а й в усіх республіках СРСР.

Ось типовий приклад, що відбувалося на Північному Кавказі (колишньому Малиновому Клині). Наприкінці 1932 р. тут діяло 1868 українських шкіл I і II ступеня, в них працювали 2110 викладачів, вчилися 263611 учнів, було 12 українських педагогічних технікумів, короткотермінові педагогічні курси, мережа політпросвітніх закладів та ін. Навчання велося українською мовою. Тут видавались газети «Радянський станичник», «Зоря», педагогічні журнали «Новим шляхом», «Ленінським шляхом» та ін. Кубанщину не обминув Голодомор 1932—1933 рр. Сюди за постановою ЦК РКП(б) від 22 жовтня 1931 р. було надіслано комісію на чолі з Л. Кагановичем, до якої ввійшли А. Мікоян, Я. Гамарник, Г. Ягода та ін. За ті роки з Кубані було депортовано від 50 до 200 тис. осіб. У станиці Лабінській з 24 тис. жителів померло 14 тис. осіб, у Старокорсунській з 14 тис. осіб залишилося близько тисячі. Зі слів очевидця: «...смертність така, що ховають не тільки без домовин, а просто викопана величезна яма, куди активісти і солдати звозять опухлих від голодної смерті і закопують»¹.

За висловлюванням Роберта Конвеста, «елемент козацтва великою мірою знищений шляхом убивств і депортацій. Кубань — напівпустошений край, який треба освоювати з самого початку». Кубанцям змінювали прізвища: Грім — на Громов, Малько — на Малев. А ще раніше українські села перейменували на російські станиці. Українцям на Кубані було заборонено бути українцями.

¹ Голод 1932—1933 років: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 291—294.

Утиски на Кубанщині завершилися ганебною постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та Західній області». На її виконання була видана постанова Північно-Кавказького крайового комітету від 26 грудня 1932 р., у якій було зазначено:

«Слушали: «Об украинизации».

Постановили: Ввиду того, что украинизация ряда районов и станиц, проводившаяся на Северном Кавказе, не вытекает из культурных интересов населения и служит легальной формой классовому врагу для организации сопротивления мероприятиям Советской власти, создания под этим прикрытием своих контрреволюционных организаций, Президиум Северо-Кавказского краевого комитета постановляет:

1. Немедленно приостановить украинизацию во всех районах и станицах Северо-Кавказского края.

2. Перевести с 1 января 1933 г. все делопроизводство советских организаций на русский язык.

3. В трехдневный срок все украинизированные газеты перевести на русский язык, а также листовки, брошюры, стенгазеты, многотиражки и прочую литературу, выходящую на украинском языке, в дальнейшем издавать на русском языке.

4. Предложить Крайно подготовить необходимые мероприятия для перевода с осени 1933 г. преподавание во всех школах на русский язык и по укреплению учительского состава украинизированных школ и представить на утверждение Президиума Северо-Кавказского крайисполкома.

5. Радиовещание на украинском языке прекратить»¹.

Цю постанову було успішно виконано і перевиконано. Аналогічні заходи було впроваджено по всій території СРСР.

¹ Голод 1932—1933 років: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 291—294.

Наведені та інші факти русифікаторської політики, виділення серед населення престижної нації, титульної, тобто російської, призвели до того, що українці, як і інші народи, відмовлялися від свого походження і записувалися у росіяни. Репресивні заходи щодо українців активізувалися і в наступний період, до початку Другої світової війни.

У 30-ті роки на території СРСР, особливо в Російській Федерації, відбувся перерозподіл землі. Від неї виділили-ся в окремі союзні республіки Казахська СРР та ін. Тому в наступному ми будемо розглядати процеси, які відбувалися у складі чотирьох республік.

За переписом 1939 р. загальна кількість українців в Росії становила 3,3 млн. осіб (3,1% всього її населення), Казахстані — 658 тис. осіб (10,7%), Білорусії — 104 тис. осіб (1,9%) і Молдавії — 303,9 тис. осіб (50,7%). Отже, у трьох республіках скоротилася не лише загальна кількість українців, а й їхня питома вага у складі місцевого населення. Але за тринадцять років не спостерігалось масового переселення українців з цих місць. Це скоріше активна русифікаторська політика радянського уряду, яка змушувала українців відмовлятися від свого родинного походження і рідної мови. Тим більше, що не спостерігалось і проведення геноциду до них у цих республіках. На жаль, не опубліковано даних щодо користування українцями в республіках рідною мовою.

Події наступного двадцятиріччя істотно вплинули на досліджувані нами питання, але ми їх розглядали в попередніх розділах. Які ж наслідки вони мали? У 1959 р. загальна кількість українців в Росії становила майже 3,4 млн. осіб, тобто істотних змін не зазнала. Зменшилася їхня питома вага серед населення (до 2,9%). У Казахстані загальна кількість українців зросла до 762,1 тис. осіб. Таке зростання можна пояснити до певної міри тим, що частина українців, яка евакуювалася до республіки під час Другої світової війни, а також була депортована, зосталася там на постійне проживання. Оскільки, незважаючи

навіть на такі ж об'єктивні причини, зростання українців порівняно з місцевим населенням відбувалося досить повільно, питома вага їх серед місцевого населення знизилася до 8,2%, тобто майже у 2,5 рази. У Білорусії загальна кількість населення теж зростала швидше, ніж кількість українців. Але це значною мірою пояснюється тим, що українці, які евакуювалися до Сибіру, Уралу, Середньої Азії і Казахстану, також не повернулися додому. Кількість українців тут зросла до 133,1 тис. осіб, а питома вага серед населення знизилася до 1,7%.

Лише у Молдавії спостерігаємо вибух чисельності українців. Це, пов'язано насамперед із тим, що в 1940 р. вона була перетворена з автономної на союзну республіку, до якої увійшли частини Бессарабії, а також колишніх Одеської та Подільської губерній з українським населенням. На той час в республіці було 420,8 тис. українців, які становили 14,6% населення республіки.

Які ж зміни у користуванні рідною мовою відбулися в українців за період з 1926 по 1959 рр.? У Росії 1959 р. з 3359,1 тис. українців лише 1525,5 тис. українців (45,4%), тобто менше половини, зберегли рідну мову. У Казахстані ця питома вага дорівнює 460,1 тис. осіб (60,4%), у Білорусії — 62,3 тис. осіб (48,1%), у Молдавії — 363,1 тис. осіб (86,3%). Отже, найкраще зберігали рідну мову українці Молдавії, про загальну причину ми вже згадували, а також Казахстану, а найгірше — у Росії і Білорусії. Загальною тенденцією, властивою усім чотирьом республікам, є те, що майже всі українці, відмовившись від рідної мови, переходять на російську.

Через тридцять три роки продовжилася тенденція кращого збереження рідної мови українцями, які мешкали в селах. Так, у Росії в селах зберегли рідну мову 47,5%, а в містах — 44%, у Казахстані — 64,8% і 53,7%, у Білорусії — 63,9% і 37,5%, в Молдавії — 92,5% і 71,5%.

Наведені дані яскраво відбивають прискорені темпи втрати рідної мови українцями як міст, так і сіл у Росії. Тут уже немає такої різниці, яка спостерігалася на

початку радянської влади. При порівнянні різниця у зазначений період та у 1926 р. в Росії становила 39,8%, у 1959 р. — всього 3,5%, у Казахстані — відповідно 37,4% і 11,1%, у Білорусії — 11,1% і 26,4%, в Молдавії — 12,7% і 21%.

Порівняння матеріалів за 1926 р. і 1959 р. дає підстави для висновків. У республіках зменшилась кількість українців, які користувалися рідною мовою, як у місті, так і в селі, причому падіння на селі відбувалося швидшими темпами, а різниця між ними істотно скоротилася, а в Росії стала незначною. Такі факти відбивають активізацію русифікаторської політики і серед українського селянства союзних республік.

Слід також відзначити майже повну байдужість уряду УРСР і компартії до українців згаданих республік, до зберігання ними родинної культури, духовності та мови за межами рідних земель. Адже в той період відбулося масове переселення їх з різних причин за межі УРСР.

Якщо порівняти, як зберігали рідну мову за ці тридцять три роки росіяни — мешканці УРСР і українці в чотирьох республіках, то вимальовується досить сумна картина. На українських землях росіяни зберігають рідну мову успішно, а українці в зазначених республіках значно гірше, особливо в Росії. Все це є наочним свідченням планової русифікаторської політики радянської влади. Результати наступного одинадцятиріччя було підведено у 1970 р. На той час українці, як і все населення Росії, продовжували проживати в міських поселеннях. Більше того, їхня питома вага серед міського населення була вищою, ніж щодо всього населення Росії — 69,9% і 62,2%. У Казахстані теж стало більше мешканців міст — 50,3%. Тут також відсоток українців — жителів міст був вищим — 53,7%. В інших двох республіках, Білорусії і Молдавії, більшість населення жила в сільській місцевості — 56,6% і 68,3%. Але українців Білорусії більше жило в міських поселеннях — 76%, перевищивши відсоток сільських мешканців на 19,4%. А в Молдавії, як і все населення, лише 43,8% українців жило в містах.

За досліджуваний період в усіх республіках зростає загальна кількість населення, в тому числі й українців. Оскільки чисельність українців за темпами відставала, їхня питома вага у трьох республіках зменшилася: в Росії — до 2,6% (-0,3%), у Казахстані — до 7,2% (-1%), в Молдавії — до 14,2% (-0,4%). Лише в Білорусії кількість українців зростала швидше від загальної чисельності населення і становила 2,1% (+0,4%). Одинадцять років вплинули на користування українцями рідною мовою. У Росії кількість українців, які визнавали рідну мову, зростала такими самими темпами, як і чисельність, тому їхня питома вага майже не змінилася. Отже, за цей проміжок у республіці призупинився процес русифікації українців. На жаль, у трьох інших республіках українці продовжували втрачати рідну мову. В Казахстані нею користувалося тільки 51,5% (-9,9%), у Білорусії — 47,3% (-0,8%). Таким чином, протягом цього періоду радянська влада продовжувала русифікацію українців, які залишили свої одвічні землі.

Упродовж наступного дев'ятирічного періоду, на два роки меншого за попередній, процес русифікації в республіках не припинявся. Так, у Молдавії за дев'ять років загальна кількість українців зменшилася, тому змінилася і їхня питома вага. У Казахстані спостерігаємо іншу тенденцію. Тут, при швидких темпах зростання населення республіки, чисельність українців скоротилася на 94,6 тис. осіб, тому і їхня питома вага зменшується до 6,1% (-1,1%). Тільки в Білорусії зростання загальної кількості українців випереджало загальні показники, тому їхня питома вага підвищилася до 2,4% (+0,3%), і в Росії — до 2,7% (+0,1%).

Якщо зміни в питомій вазі українців серед місцевого населення республік різні, але в усіх республіках українці все менше послуговувалися рідною мовою. Так, нею користувалися в Росії 40,3% (-2,2%), у Білорусії — 43,4% (-3,9%), в Казахстані — 41,3% (-10,2%), в Молдавії — 68,5% (-10,9%). Отже, у слов'янських республіках українці переставали користування рідною мовою значно по-

вільніше. Більше того, у трьох республіках зникла істотна різниця в користуванні рідною мовою українцями. Лише в Молдавії українці продовжували розмовляти рідною мовою у значно більших розмірах. Протягом останнього десятиліття політика радянської влади до українців, які переїхали в інші союзні республіки, не змінилася. Це знайшло свій відбиток у матеріалах останнього Всесоюзного перепису населення, проведеного у 1989 р. На час проведення цього перепису зросла загальна кількість українців в Росії до майже 4,4 млн. осіб і в Білорусії — до 291,0 тис. осіб, також збільшилась і їхня питома вага щодо місцевого населення відповідно до 2,8% (+0,4%). Крім того, зросла загальна кількість українців у Молдавії — до 600,4 тис. осіб при падінні їхньої питомої ваги щодо населення до 14% (-0,2%). У Казахстані спостерігається нова тенденція: скорочується загальна кількість українців до 896,2 тис. осіб, хоча це скорочення і незначне, всього 1,8 тис. осіб. Постає питання, чому в умовах мирного життя, при швидких темпах зростання чисельності населення республіки, таке відбулося з українцями? Відповідь проста: це наслідки русифікації українців на чужій землі, коли вони, як і інші народи, відмовлялися від свого походження і записували себе росіянами.

Такий висновок знаходить своє підтвердження в подальшому процесі переходу українців на користування російською мовою. Так, у Росії, Білорусії хоча загальна кількість українців, які визнавали українську мову рідною, і зросла, швидше збільшувалось число українців, які перейшли на російську мову. У Росії таких українців стало 2487,2 тис. осіб, а в Білорусії — 141,7 тис. осіб. А тих, що зберегли рідну мову, — 1868,9 тис. осіб — 42,8% (-0,2%) і 132,1 тис. осіб (45,4%). Слід підкреслити, що у двох слов'янських республіках наприкінці радянської влади понад половина українців зреклася рідної мови.

Активно продовжували втрачати рідну мову українці Молдавії та Казахстану. Так, у Молдавії зберегли рідну мову лише 370 тис. осіб — 61,6% (-6,9%). При зростанні

абсолютної кількості населення республіки загалом і українців зокрема загальна кількість тих, що зберегли рідну мову, зменшилася до 370 тис. осіб (-1,2 тис. осіб), а тих, що перейшли на російську, зросла до 220,1 тис. осіб (+51,6 тис. осіб). Ще в гіршому становищі опинилися українці, що жили у найбільш віддаленій республіці — Казахстані. При швидких темпах зростання загальної кількості населення республіки чисельність українців навіть зменшилася до 896,2 тис. осіб (-1,8 тис. осіб). Кардинальні зміни відбулися у збереженні українцями рідної мови. Якщо на початку становлення радянської влади в усіх республіках мову українці зберігали найкраще, то наприкінці — найгірше. У 1989 р. загальна кількість українців, які розмовляли рідною мовою, в Казахстані становила всього 328,2 тис. осіб (36,5%), а перейшли на російську — 567,0 тис. осіб (63,3%). Отже, за десять років питома вага українців, які зберегли рідну мову, зменшилася на 4,8%. Таким чином, за десять років українці усіх республік продовжували відмовлятися від рідної мови, але значно менше, ніж раніше. Це спостерігається у слов'янських республіках Росії і Білорусії і більшою мірою — у Молдавії та Казахстані. У ці роки, як і протягом усіх часів радянської влади, українці продовжували відмовлятися від свого походження та рідної мови і ставали росіянами, переходячи на користування російською мовою.

Українці в столицях республік

Столиці союзних республік були центрами державної влади, а також суспільно-політичного та соціально-економічного життя, культури, науки, користування національною мовою, звичаями, традиціями, духовного життя та ін. Тут були зосереджені керівні державні та партійні органи. Через ці установи Верховна Рада, Раднаком і КППС керували республіканськими органами і громадськими організаціями. Ці центри влади і життя республік, перебуваючи у складі багатонаціонального Ра-

дянського Союзу, мали представників різних народів, у тому числі й українців. Використовували наш народ для освоєння завойованих земель і пригноблення підкорених народів, а також його інтелектуальний потенціал, залучаючи його представників для управління країною, окремими республіками, розвитку науки, культури та ін. Можна було зустріти українців в усіх союзних республіках і їх столицях (див. табл. 11).

Для розгляду змін чисельності українців і користування ними рідною мовою ми взяли столицю Радянського Союзу Москву, яка одночасно була і столицею Росії, а також столиці досліджуваних республік і Ленінград, що був на початку перемоги більшовиків першою столицею радянської Росії, а також зберігав в СРСР другу сходинку за кількістю населення, науковим і культурним потенціалом протягом усього радянського періоду.

У 1926 р., тобто після перших чотирьох років утворення СРСР, у Москві жило 16 тис. українців (всього 0,8% населення столиці), в Алма-Аті — 4,9 тис. осіб (10,8%), у Мінську — 1,5 тис. осіб (1,1%), в Ленінграді — 10,8 тис. осіб (0,7%). Отже, за кількістю українці становили незначний відсоток населення в усіх столицях. У перелічених столицях приблизно одна третина українців зберегла рідну мову, а дві третини перейшли на російську. Через тринадцять років загальна кількість українців у всіх столицях зросла в декілька разів. Оскільки їхня чисельність збільшувалася більш швидкими темпами, то їхній відсоток серед місцевого населення теж зріс у Москві, Мінську та Ленінграді. Лише в Алма-Аті при збільшенні кількості українців більш ніж у 3 рази їхня питома вага знизилася. Відсутність матеріалів щодо користування українцями рідною мовою не дає змоги простежити, які зміни відбулися за цей передвоєнний період.

Перепис 1959 р., тобто через тридцять три роки, дає підстави для аналізу. Які ж зміни відбулися у столицях республік за цей період? Загальна кількість українців зросла в усіх столицях. Оскільки у Москві, Мінську, Ленінграді

кількість українців зростала швидше, ніж усе населення, то підвищується і їхній відсоток щодо населення столиць. Переїзд українців припав на післявоєнні часи, хоча Україна в часи Другої світової війни належала до частини земель СРСР, які були повністю окуповані загарбниками і понесли величезні матеріальні і людські втрати. З нашої республіки вивозили трудові ресурси на освоєння цілинних і перелогових земель, нафтородовищ Сибіру тощо. До столиці СРСР і союзних республік перевозили висококваліфікованих організаторів виробництва, науковців, артистів та інших представників інтелектуальної еліти України, гострий попит на яких відчувався і в нашій республіці. Тим самим радянська влада свідомо послаблювала не лише трудовий, а й інтелектуальний потенціал нашого народу. Згадані та інші заходи радянської влади щодо України свідомо гальмували відновлення і подальший розвиток народного господарства і населення республіки. Зберігається і тенденція уповільнення приросту чисельності українців в Алма-Аті, як і за період з 1926 р. до 1939 р., знижується їхня питома вага серед населення столиці (відповідно 10,8% — 7,2% і 4,8%). За тридцять три роки зменшується кількість українців, які послуговуються рідною мовою у Москві та Ленінграді, де таких осіб менше, ніж 30%. Зберігається тенденція переходу українців на російську мову.

За майже такий самий проміжок, тридцять років, політика радянської влади щодо українського народу продовжувалася без суттєвих змін. Кількість українців у столицях СРСР і республік продовжувала зростати. У 1989 р. у Москві оселилося 252,7 тис. українців — 2,8% населення столиці (+0,5%), у Ленінграді — 151 тис. осіб — 3% (+1,0%), у Мінську — 53,2 тис. осіб (3,4%), у Кишиневі — 98,2 тис. осіб — 13,7% (+1,7%), в Алма-Аті — 45,6 тис. осіб (4,1%). На чужині, на землях інших республік, працювало понад 600 тис. представників нашої республіки, які суттєво могли б допомогти розвиватися нашій республіці. За весь післявоєнний період до столиць республік не їздили на

сезонні роботи будівельники, як це спостерігалось в наступні часи.

Таким чином, русифікаторська політика щодо українців радянською владою і КПРС проводилася послідовно протягом усього періоду перебування України у складі СРСР. Така політика охоплювала всю територію Радянського Союзу. Українці відмовлялися від свого походження, втрачали рідну мову — носія нашої духовності, культури, звичаїв і традицій, а це призводило до того, що перебування України у складі СРСР стало прямим шляхом до втрати нашим народом національної ідентичності.

Уряди республік СРСР, перебуваючи під повним контролем керівництва Союзу щодо культури народів, які мешкали на їхній території, деякою мірою прагнули зберігати і навіть розвивати культуру свого титульного народу, а до інших народів проводили русифікаторську політику. Це стосувалося й українців. Так, якщо 1926 р. українців, які жили на території Росії, свою мову рідною визнавали 67%, то вже у 1959 р. — 45,4%, а більше половини перейшли на російську. Процес русифікації продовжувався і в наступні тридцять років, за які на російську мову перейшли вже 57% (1989 р.).

Слід звернути увагу, що Уряд УРСР, перебуваючи під повним контролем керівництва СРСР, з початку 30-х років не приділяв ніякої уваги українцям, які опинилися за межами України, ніяк практично їм не допомагав. На їхній території закриваються загальноосвітні школи з українською мовою викладання, курси, середні та вищі навчальні заклади, часописи тощо.

Майже аналогічна політика щодо українців проводилася і в інших республіках. Так, якщо у Казахстані в 1926 р. 75,7% українців визнавали українську мову рідною, то в 1989 р. — лише 36,6%, у Молдавії — 96,8% і 61,6%, що можна пояснити більш пізнім включенням до Молдавії земель з переважно українським населенням.

Певна різниця спостерігається з користуванням рідною мовою українцями Білорусії. Тут, здавалося б, за часів радянської влади зміни відбулися незначні. Так, якщо в 1926 р. близько половини наших земляків користувалися рідною мовою — 45,2%, то в 1989 р. — вже 45,4%. Але якщо перевести в абсолютні цифри, то це виглядає інакше. В 1926 р. рідною мовою користувалося 15,7 тис. осіб, а в 1989 р. — 132,1 тис. осіб. З чотирьох республік лише в Росії українці, втративши рідну мову, переходили на мову народу, на землях якого вони жили, а в трьох інших втрачаючи рідну мову, майже всі вони переходили не на мову народу, на землях якого жили, а на російську, тобто і там панувало русифікаторство, як і по всій території СРСР.

Українці в Росії, Казахстані, Білорусі та Молдові після розвалу СРСР

До 1991 року українці, які жили на території колишніх союзних республік, не мали ніяких обмежень у спілкуванні зі своїми рідними та знайомими, жителями України. Після розвалу СРСР вони опинилися за кордоном, що ускладнило їхні зв'язки.

Як же позначилися на житті українців нові умови? Населення союзних республік жило в умовах єдиного економічного простору. За цей період відбувся розподіл праці між ними, мали місце тісні економічні та культурні зв'язки, єдина валюта, регульовані радянською владою відносини з країнами Європи та світу.

З утворенням незалежних держав кожній країні довелося самостійно організовувати життя на своїй території. Все це негативно позначилося на рівні життя населення колишніх республік. Наслідки життя в нових умовах проілюстрували перші переписи населення, проведені в цих країнах у різні роки. Пропозиції ООН щодо проведення переписів у 1999 р. виконали лише дві країни — Казахстан та Білорусь; Росія — у 2002 р., а Молдова — лише у 2004 р. (див. табл. 11). Тому ми змушені розглядати зміни

в житті українців на їх територіях за різні проміжки часу. Як же це позначилося на кількості українців в тих країнах і на їхньому користуванні рідною мовою?

Через десять років кількість населення Казахстану зменшилася до 14,9 млн. осіб, на 1 246,1 тис. осіб (7,7%), а українців — до 547,1 тис. осіб, на 328,4 осіб (37,5%), тобто скорочення кількості українців за темпами відбувалося у 4 рази швидше, ніж усього населення республіки, а їхня питома вага серед населення республіки скоротилася до 3,7%, тобто на 1,7%. За той же період кількість росіян у Казахстані зменшилася з 6 227,5 тис. осіб до 4 479,6 тис. осіб, на 1 747,9 тис. осіб (28,1%), а їхня питома вага серед населення — з 38,4 до 30%.

У Білорусі теж скоротилася загальна кількість населення — до 10,0 млн. осіб, тобто на 106,6 тис. осіб (1,1%), а українців залишилося лише 237,0 тис. осіб. Їх стало менше на 54,0 тис. осіб (на 18,6%), тобто скорочення відбувалося в дев'ять разів швидше, тому і питома вага українців за період знизилася з 2,8 до 2,4%. За цей же період загальна кількість росіян скоротилася з 1 342,1 тис. осіб до 1 141,7 тис. — на 200,4 тис. осіб (14,9%), а питома вага — з 13,2 до 11,4%. Оскільки за десять років загальна кількість білорусів збільшилась з 7 904,6 тис. осіб до 8 159,1 тис. (на 254,5 тис. осіб), а сумарні втрати росіян та українців становлять 254,4 тис. осіб, то можна припустити, що за десять років при скороченні населення республіки відбулося зростання в основному за рахунок росіян і українців, які відмовилися від родинного походження й увійшли до складу корінного населення республіки.

Майже аналогічні тенденції спостерігаються в Росії і Молдові. Через 13 років після останнього Всесоюзного перепису населення, тобто у 2002 р., населення Росії скоротилося до 145,2 млн. осіб, на 2,7 млн. осіб (1,8%), а українців — до 2 943 тис. осіб, на 1 421 тис. осіб (32,6%), а їхня питома вага серед населення — до 2% (-0,9%). За цей же проміжок загальна кількість росіян скоротилася з 119,9 млн. осіб до 115,9 млн., на 4 млн. осіб (3,3%). Якщо порівняти падіння кількості росіян з усім населенням, то

воно відбувалося швидше, аніж населення республіки загалом, і повільніше, ніж чисельність українців. Питома вага росіян за цей період змінилася з 81,1 до 79,8%. Можна припустити, що уповільнення падіння чисельності росіян відбулося і за рахунок українців, які відмовилися від свого походження і записали себе до росіян.

Пізніше за всіх провела перепис Молдова, у 2004 р. Тут проміжок часу від загальносоюзного перепису тривав п'ятнадцять років. У 2004 р. населення республіки становило 3383,3 тис. осіб — теж скоротилося на 274,4 тис. осіб (7,5%), а чисельність українців зменшилася до 282,4 тис. осіб, на 318 тис. осіб (53%) при скороченні питомої ваги до 8,3% (-5,3%). Зменшення чисельності українців навіть перевищило загальне скорочення населення республіки. Таким чином, в усіх чотирьох колишніх республіках СРСР перші роки перебування їх у статусі незалежних держав негативно позначилися як на загальній кількості населення, так і на чисельності українців. В усіх чотирьох державах скоротилась не лише загальна кількість українців, а також і їх питома вага щодо місцевого населення. Слід підкреслити, що в Росії та Білорусі цей процес проходив повільніше, ніж у Казахстані та Молдові.

Як же перебування українців на чужих землях позначилося на користуванні ними рідною мовою? У Казахстані за ці роки темпи зростання загальної кількості українців, які відмовилися від рідної мови, були найбільшими з усіх чотирьох республік — з 547,1 тис. українців рідною мовою послуговувались лише 88,1 тис. осіб, або 16,1% від їх загальної кількості. Як і в попередні роки, переважна більшість українців переходили на російську мову. У цій державі успішно зберігали рідну мову росіяни, хоча теж втратили свою загальну чисельність.

У Білорусі в 1999 р. з 237 тис. українців визнали мову свого народу рідною лише 42,9% (приблизно 101,7 тис. осіб), 57,1% її втратили, переважно перейшовши на російську. Якщо ж порівняти з 1989 р., то тоді зберегли рідну мову 45,4% (132,1 тис. осіб), а перейшли на російську

48,7% (141,7 тис. осіб). Таким чином, за десять років відсоток українців, які зберегли рідну мову, знизився на 2,5%. Точніше, продовжується тенденція, яка спостерігалася і за часів радянської влади.

Істотні зміни відбулися в Молдові. Здавалося б, у республіці спостерігаються прогресивні зрушення. Адже якщо у 1989 р. 61,6% українців визнавали свою мову рідною, а 36,7% перейшли на російську, то у 2004 р. ці цифри змінилися — 64,1% і 31,8%. Але за цим зіставленням приховується подальше погіршення ситуації. За цей проміжок відбулося значне скорочення загальної кількості українців у державі. Тому якщо в 1989 р. 370,0 тис. українців свою мову визнавали рідною, то в 2004 р. лише 181,0 тис. осіб, тобто удвічі менше. Також продовжувався процес переходу українців на користування російською мовою. Якщо таких у 1989 р. було 220,1 тис. осіб (36,7%), то в 2004 р. — 89,9 тис. осіб (31,8%). Хоча питома вага українців, які перейшли на російську мову, скоротилася з 9,5 до 8,2%, а на молдавську — зросла з 1,6 до 2,9%, процес русифікації українців, який проводився Російською імперією, продовжувався радянською владою, зберігся в Молдові і в часи незалежності.

Не кращим мовне питання серед українців було і в Росії. Якщо провести порівняння в користуванні українцями рідною мовою у відсотках, то принципової різниці немає. В 1989 р. 42,8% українців визнавали українську мову рідною і 57% перейшли на російську, а в 2002 р. відповідно 43% і 56,9%. Але такий підхід приховує реальне становище. В абсолютному обчисленні це виглядає зовсім інакше. Якщо в 1989 р. 1868,9 тис. українців в Росії визнавали мову свого народу рідною, а перейшли на російську 2487,2 тис. осіб, то в 2002 р. з 2943,0 тис. осіб українську визнавали рідною лише 1267,2 тис. осіб, тобто 601,7 тис. осіб її втратили. Якщо згадати, що за цей період кількість росіян скоротилася менше, ніж усього населення і українців, то не буде помилкою вважати, що українці, записуючи себе до росіян, відмовлялися і від рідної мови. Отже, в незалежній

державі її уряд продовжував щодо українців ту саму політику, що й Російська імперія та радянська влада.

Які ж зміни відбулися на 1989 р. у столицях союзних республік в користуванні рідною мовою українцями? У Москві більше половини наших земляків продовжували визнавати рідною мовою російську, але 38,7% перейшли на українську (+9%). Те саме відбувається в Ленінграді (29,1% і 39,3%), дещо повільніше — в Алма-Аті (36,5% і 39,5%). Протилежну тенденцію спостерігаємо у наступних двох столицях. У них продовжується процес втрати українцями рідної мови. В Мінську рідну мову визнавали відповідно 34,4% і 32,9%. Ще більше втратили рідну мову українці — мешканці Кишинєва (55,6% і 41,2%). За цим показником вперше більше половини українців столиці Молдови втратили рідну мову і суттєво вже нічим не різнилися від інших чотирьох міст. Як і в попередній період, русифікація була значно більшою у містах, ніж по території республік. В усіх республіках і столицях продовжувався процес русифікації майже всіх українців, а не переходу їх на мову місцевого населення.

Які ж зміни сталися в національному складі? Як цей процес відбувався протягом 8—13 років життя республік і столиць в умовах незалежних держав? За відсутністю матеріалів по всіх столицях ми можемо простежити зміни лише по декількох із них (див. табл. 11). Так, у 1999 р. в Алма-Аті кількість українців зменшилася з 53,2 тис. осіб до 22,8 тис., тобто більше, ніж у два рази. Оскільки загальна кількість населення зросла, хоча і незначно, їх питома вага у його складі зменшилася з 4,1% до 2%. Те саме спостерігається і в користуванні рідною мовою. Якщо в 1989 р. нею послуговувалися лише 18 тис. осіб (39,5%), то в 1999 р. — лише 4,8 тис. (21,1%). А якщо порівняти з змінами у кількості українців, то становище з мовою виглядає ще сумніше.

Не краща ситуація і в Кишинєві. Тут кількість українців скоротилася з 98,2 тис. осіб до 58,9 тис., а користування рідною мовою — з 41,2% до 31,7%. Слід підкреслити, що

майже всі вони продовжували переходити на російську, а не на мову місцевого народу.

Продовження тенденцій щодо змін у користуванні рідною мовою народів — жителів колишніх республік і особливо столиць, які притаманні радянському часу, свідчить про стійкість цих процесів і подальший істотний вплив на їхнє життя Росії.

Короткий аналіз життя українців у колишніх республіках СРСР — Росії, Казахстані, Білорусі, Молдові — дає підстави для деяких висновків. Українці на цих землях активно втрачали свої національні риси внаслідок політики радянського уряду. Вони дедалі частіше зрікалися свого родинного походження і записувалися росіянами. Ті українці, які не зберігали належність до свого народу, втрачали свої національні риси і рідну мову. У своїй більшості українці, мешкаючи на чужих землях, незалежно від місця проживання, переходили на російську мову, а не на мову народів, на землях яких вони оселилися. Процес русифікації українців ще більш активізувався після розвалу СРСР, коли радянські республіки стали незалежними державами. На жаль, з відновленням незалежної Української держави ніякої практичної допомоги наші президенти й Уряд українцям за кордоном не надавали. Можна лише поспівчувати нашим землякам і позадрияти тому, як уряди інших країн, колишніх республік СРСР, особливо Росії, піклуються про свій народ, що живе на території України, допомагаючи зберігати своє національне походження й усі його складові, у тому числі й мову.

Наслідки багатолітньої русифікаторської політики, яка проводилася за часів Московського царства, Російської імперії та СРСР, продовжуються і в часи незалежної України, продовжуватимуться й надалі, якщо Україна, її президенти, уряди не будуть давати відсіч великодержавним російським шовіністам та безбатченкам-українцям. Адже в нашій країні не було і немає ніяких утисків з національного питання. Штучно роздувається питання

про другу державну мову. Ніхто не хоче згадувати про те, що сотні років на наших землях провадилася жорстока русифікаторська політика, наслідки якої ми відчуваємо і сьогодні.

Впровадження нині другої державної мови — це прямий шлях до продовження русифікаторства українського народу. На жаль, він продовжується і після 1991 р., розвалу СРСР, коли на його території утворилися незалежні держави.

Висновки

Протягом досліджуваного періоду, більшість якого припадає на перебування українців під владою Радянського Союзу, влада з перших кроків свого існування проводила політику денаціоналізації місцевого населення. Це народи СРСР відчули вже майже з перших кроків. За тринадцять років (з 1926 р. до 1939 р.) змінився національний склад СРСР (див. табл. 12). За цей період загальна кількість населення Союзу зросла з 147 млн. осіб до 170,6 млн. — на 23,6 млн. осіб (16,1%). Зросла також загальна кількість білорусів, болгар, німців, євреїв, греків та ін. Лише кількість українців скоротилася. Але їх питома вага у складі населення Союзу або не змінилася, або зменшилася. Лише кількість росіян за темпами росту випереджала загально-союзні темпи інших народів, їх питома вага у Союзі зросла з 77,8 млн. осіб до 99,4 млн. і становила відповідно 52,9% і 58,4%. Одним із основних напрямів державної політики стало примусове насадження російської мови серед усіх народів, які оселилися на наших землях. Слід підкреслити, що з усіх народів найкраще зберігали рідну мову росіяни, а найгірше — євреї.

Відсутність матеріалів не дає можливості простежити, як зберігали рідну мову українці в період між двома світовими війнами і після Другої світової війни на наших одвічних землях, але деяке уявлення можна скласти, проаналізувавши зміни у користуванні рідною мовою

українцями — жителями СРСР. Так якщо в 1926 р. з 31,2 млн. українців рідною мовою користувалися 27,5 млн. осіб (88,4%), а 3,7 млн. осіб (11,6%) перейшли на російську, то через тринадцять років, у 1939 р., з 28,1 млн. осіб свою мову рідною визнали 24,7 млн. осіб (87,9%), а на російську перейшли майже 3,4 млн. осіб (12,1%).

Аналогічна тенденція спостерігається майже серед усіх народів — жителів СРСР, хоча темпи втрат ними різні. За тринадцять років найбільше втратили рідну мову євреї — з 72,6% до 39,7%, греки — відповідно 94,8% і 59,2%, поляки — 46,4% і 12,4%, менше болгари — 95,3% і 76,7%, молдавани — 94,5% і 86,2%, німці — 96,3% і 88,9%. Стійко зберігали рідну мову німці, хоча частина з них втратила її. Зросла питома вага білорусів, які перейшли на рідну мову, з 73,2% до 89,1%, а росіяни, навпаки, довели її майже до 100% (98%). Народи, які втрачали рідну мову, як правило, переходили на російську, тобто русифікувалися. Процес русифікації євреїв був настільки стрімким, що у 1939 р. на російську перейшло 1654,9 тис. осіб, тобто понад половину загальної кількості — 54,6%¹.

Отже, за тринадцять років відчувається русифікаторська політика по всій території СРСР, що відбулося, не тільки на збільшенні відсотка українців, які перейшли на російську мову, а й за рахунок інших народів — жителів України.

Наведені матеріали засвідчують, що проголошення «коренізації» на наших землях, українізації, було прихованим, коротким за часом курсом радянської влади, спрямованим на обман усіх народів. Він припинився вже наприкінці 20-х років в XX ст. На його заміну прийшов курс русифікаторства, який розпочався судовими процесами, розстрілами, тюрмами, депортаціями, засланням, Голодо-

¹ Народность и родной язык населения СССР. Всесоюзная перепись населения СССР 17 декабря 1926 года: Краткие сводки. — Вып IV. — М., 1928. — С. 2, 4, 10, 24, 26. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992. — С. 57, 80 — 82. У матеріалах про 1939 р. на с. 80—82 спостерігаємо незначну різницю в цифрах, але вона не змінює загального стану. Підраховано автором.

мором 1932—1933 рр. та іншими формами утисків. Особливо від цього постраждала українська інтелігенція.

Впровадження цього курсу розпочалося за змістом з перших кроків радянської влади і на українських землях, що вкрай негативно позначилося на соціально-економічному, суспільно-політичному, морально-політичному кліматі нашого народу, його побуті, звичаях, культурі, рідній мові.

Перші підсумки правління радянської влади підвели Всесоюзні переписи населення 1937 і 1939 рр., матеріали яких майже повністю були знищені за часів сталінського терору. Переписи розкривали справжнє «гуманне» обличчя радянської влади. З тих же причин у 1938 р. було ліквідовано перший у світі і в СРСР, створений в Україні, нещодавно відновлений інститут демографії.

За тридцять три роки — з 1926 р. до 1959 р. — в Україні питома вага українців, які визнали свою мову рідною, зменшилася з 94,1 до 93,5%, а тих, хто перейшов на російську, — відповідно з 5,5 до 6,4%. Але в абсолютному обчисленні це виглядає дещо інакше: відповідно майже 1,3 млн. осіб і майже 2,1 млн. осіб тих, хто втратив рідну мову, тобто кількість русифікованих українців зросла майже на 800 тис. осіб.

Уже в 1926 р. з різних причин процес русифікації українців у містах був значно вищим, ніж у сільській місцевості. Так, якщо з українців — мешканців міст 74,5% користувалися рідною мовою, то на селі — 96,3%, а на російську перейшли відповідно 24,7% і 3,2%. Ця тенденція збереглася і в 1959 р. У міських поселеннях 84,7% українців користувалися рідною мовою, а в сільській місцевості — 98,6%; відповідно перейшли на російську 15,3% і 1,3%. Отже, процес русифікації відбувався як у міських поселеннях, так і в сільській місцевості. Ці цифри свідчать, що процес русифікації проводився з самого початку встановлення в Україні радянської влади. Йому не завадили навіть коротенькі часи «українізації», хрущовської «відлиги», коли ставлення до рідної мови покращало і до України приєдна-

лися споконвічні українські землі — Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття та Крим, на більшості яких ставлення до української культури, мови було значно демократичніше за часів, коли вони були під владою Австро-Угорської імперії і навіть Радянського Союзу.

За досліджуваний період з усіх народів, які мешкали на території нашої країни, найкраще зберігали рідну мову росіяни. Якщо своєю мовою у 1926 р. вважали 98,1%, то і в 1959 р. ця цифра не змінилася, а перейшли на українську відповідно 1,1% (37,1 тис. осіб) і 1,8% (130,6 тис. осіб). Причому якщо в 1926 р. у містах рідною мовою користувалися 98,4% росіян, а на селі — 97,9%, то в 1959 р. — 98,9% і 94,9%, а на українську перейшли відповідно 1,1% і 5%, тобто процес «українізації» на селі відбувався швидше. Оскільки за ці роки істотно збільшилася питома вага росіян — мешканців міст — з 50,2 до 80,8%, то різниця в кількості росіян міста, які перейшли на українську мову, 1959 р. становила 61,4 тис. осіб, а на селі була незначною.

Досить помітні зрушення відбулися в користуванні рідною мовою народів України. За період з 1926 р. до 1959 р. незмінною залишилася ситуація з росіянами. Активно втрачали рідну мову переважна більшість народів. Особливо це стосується греків — з 81,4% до 7,9%, а перейшли на російську 89,2%, українську — 0,7% і 2,8%, та євреїв — відповідно, 75,9% і 16,9%, 22,6% і 77,9%, 0,9% і 2,8%. Майже те саме стосується і білорусів. Дещо краще зберігали рідну мову молдавани. Особливе місце займають поляки. Вони за цей проміжок часу істотно втратили рідну мову — з 44,2% до 18,8%, а переважна більшість перейшли на українську — з 48,4 до 68,4%, майже удвічі збільшився відсоток поляків, які перейшли на російську.

За 1959—1989 рр. ніяких великих потрясінь у світі, Європі, СРСР та Україні не відбулося. На території Радянського Союзу і УРСР за мирних умов радянська влада реалізовувала курс на будівництво нового суспільства — соціалізму. Як же це відбилося на користуванні рідною мовою населенням України?

Курс, накреслений радянською владою на початку, який проводився у перший період, продовжився і надалі. За цей час русифікація усіх народів — жителів як України, так і інших республік продовжувалася ще більш активно. Так, якщо у попередній період лише 0,6% українців втратили рідну мову і перейшли на російську, то за наступні тридцять років питома вага українців, які користувалися рідною мовою, скоротилася до 87,7% (32,8 млн. осіб), а перейшли на російську 12,2% (майже 4,6 млн. осіб). Отже, за цей період питома вага українців, які втратили рідну мову, зросла на 5,8%, а тих, що перейшли на російську, теж відповідно збільшилась. Якщо порівняти з попереднім періодом, то процес русифікації українців в останній період відбувався значно швидшими темпами. Збереглася тенденція, за якою русифікація місцевого населення проходила більш швидкими темпами, ніж сільського. Ще більш значних втрат зазнали євреї. У 1989 р. зберегли рідну мову лише 7,1% євреїв і 90,6% перейшли на російську і лише 2% — на українську. Якщо за попередній період питома вага росіян, які користувалися рідною мовою, не змінилася при значному зростанні їхньої абсолютної кількості, то за останній період вона навіть збільшилась до 98,4% (+0,3%). На жаль, переважна більшість інших народів продовжувала втрачати рідну мову і, як правило, переходила на російську, у значно менших розмірах — на українську: білоруси, болгари, молдаване. Величезних втрат рідної мови зазнали євреї — з 16,9% до 7,1%. У 1989 р. понад 90% євреїв визнали рідною російську мову. На неї перейшли не лише ті, хто відмовився від своєї, а й частина тих, хто користувався українською, відсоток яких зменшився з 2,8% до 2%. Відсоток греків, які відновили рідну мову, хоча й дещо зріс (з 7,9% до 18,6%), але російську визнали 78,8%, а українську навіть втратили 0,6%. Поляки втратили не лише рідну мову, а й українську, збільшивши за їх рахунок користування російською з 12,5% до 20,3%. Якщо розглянути зміни в користуванні рідною мовою за весь шестидесятитрирічний період, то побачимо жахливу картину русифікації усіх народів — жителів Української РСР.

Наведені матеріали переконливо доводять, що складовою частиною радянської влади було планове проведення курсу русифікації українців, як і інших народів — жителів України. На цей курс була спрямована і програма державної політики на формування в СРСР «нової історичної спільноти — радянського народу».

Якщо порівняти втрати українським народом своєї мови за 1926—1989 рр., то показники будуть невтішними. У 1926 р. в УРСР 94,1% українців користувалися своєю мовою як рідною, а через шістьдесят три роки — лише 87,7%, а перейшли на російську відповідно 5,5% і 12,2%. В абсолютних цифрах становище виглядає ще жахливіше: відповідно російською — майже 1,3 млн. осіб і 4,6 млн. осіб, євреї — 75,9% і 7,1%, греки — 81,4% і 18,6%, молдаване — 94,2% і 78%, поляки — 44,2% і 12,5% та ін. Лише серед білорусів становище з користуванням рідною мовою покращало. Але майже всі представники різних народів або більшість із них, зрікаючись рідної мови, переходили на російську. Наведені дані переконливо свідчать про активний процес політики русифікації радянської влади, важливий напрям денаціоналізації народів СРСР, нищення їхньої духовності, культури, побуту, звичаїв і традицій, про цілковиту байдужість уряду України до збереження і тим більше подальшого розвитку наших національних рис.

Оскільки процес русифікації українців України поступово набував усе більших обертів, то подальше перебування України у складі Радянського Союзу призвело б до ще більшої втрати нашим народом своєї рідної мови.

Водночас наведені матеріали переконливо свідчать, що за часи радянської влади на наших землях росіяни успішно користувалися своєю рідною мовою, навіть і примножували її. Більше того, відбувалася русифікація не лише українців, а й інших народів, які теж втрачали рідну мову і переходили на користування не українською, що було б природно, а російською, тобто русифікувалися. То про яку українізацію народів України за часів радянської влади на наших землях можна говорити?

Що ж дали нам у користуванні рідною мовою перші десять років після утворення незалежної України? Зміни в користуванні рідною мовою можна розглядати за проміжок у дванадцять років, між переписами населення, проведеними у 1989 р. і 2001 р. Ще за часів радянської влади було прийнято закон про надання в Україні українській мові статусу державної, тому і її значення в користуванні починає зростати. На жаль, на згаданий період припадають і сумні роки скорочення загальної кількості населення України: якщо в 1989 р. воно налічувало 51,4 млн. осіб, то в 2001 р. — лише 48,5 млн. осіб. Цей процес продовжується і сьогодні. Оскільки кількість населення зменшилася, то фактично вперше за часи входження України до складу СРСР в країні питома вага українців зросла з 72,7 до 77,7%, хоча і не досягла 80%, які були в 1926 р.

В усіх областях республіки збільшилася питома вага українців серед населення, лише в Кримській автономній питома вага українців скоротилася з 25,7 до 24,3%. Відбулося істотне скорочення з різних причин росіян і євреїв. Життя в умовах незалежності об'єктивно вплинуло на повернення до свого родинного походження українців, які під впливом русифікації відмовилися від своїх коренів за часів радянської влади. Саме це стало причиною скорочення кількості росіян в Україні, а не масовий їх переїзд до Росії. Скорочення чисельності євреїв сталося внаслідок їхнього масового переїзду до Ізраїлю та США. За дванадцять років питома вага українців, які користувалися рідною мовою, продовжувала скорочуватися з 87,7% до 85,2% (на 855 тис. осіб).

Якщо розглядати в обласному вимірі, то українці 8 областей — Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської, Запорізької, Луганської, Одеської, Харківської, Херсонської і Кримської автономії навіть у часи незалежності продовжували втрачати рідну мову. У цих областях мешкає майже 22,7 млн. осіб (46,8% всього населення республіки). А яке ж становище було серед інших народів? 95,9% росіян продовжували користуватися рідною мовою,

а втратили — 2,5%. На українську перейшли 3,9%. Адже росіяни і в умовах незалежності продовжували значно краще користуватися рідною мовою, ніж українці. Також продовжується процес втрат рідної мови іншими народами. Але викликає здивування той факт, що більшість із них переходять на російську і менше — на українську. І це відбувається в період, коли населення України живе в умовах незалежної держави.

До певних прогресивних зрушень цього періоду слід віднести той факт, що в усіх областях України і навіть у Республіці Крим певна частина росіян перейшла на українську мову. Якщо в 1989 р. таких було 1,6%, то в 2001 р. — 3,9%.

Постає просте запитання: чи проводилася у нас за часів незалежності по всій території України державницька політика щодо української мови? За неї відповідають наші президенти та уряди.

Які ж зміни відбулися в користуванні рідною мовою у народів — жителів України за короткий період їхнього життя в умовах незалежності? Здавалося б, нарешті в нашій країні склалися умови, коли можна було б розвивати українську культуру і мову, долаючи багатосотлітнє її придушення з боку держав-поневолювачів, створити такі умови, щоб українці поступово поверталися до рідної мови, а інші народи позбувалися русифікаторства, переходили на користування рідною мовою або на мову народу, на землях якого вони живуть. Яке ж становище у нас склалося?

У 2001 р. серед росіян користувалися рідною мовою 95,9%, на українську перейшли 3,9%, тобто на 2,3% більше втратили рідну мову, українізувалися. Але росіяни користувалися своєю мовою значно краще, ніж українці, які жили на своїх одвічних землях.

За цей короткий проміжок часу ще більше втратили рідну мову білоруси, євреї, німці, молдавани, греки, болгари та кримські татари. Особливо жахливе становище

склалося у греків та євреїв, з яких лише відповідно 6,3% і 3,1% визнавали рідною мову свого народу, практично вони її втратили. Народи, які втрачають рідну мову, збільшують свій відсоток у користуванні українською. Але ще більша частина з них користується російською: у 2001 р. це 62,5% білорусів, 82,7% — євреїв, 64,6% — німців, 88,5% — греків. Також збільшили користування російською мовою молдавани, греки, болгари. Наведені матеріали свідчать, що на території України як за часів радянської влади, так і незалежності продовжується курс переходу на російську мову у все більших розмірах майже всіх народів, у тому числі й українців. І ніякої «українізації» населення країни не відбувається, а спекуляція на цьому у виступах деяких політиків — це продовження курсу денаціоналізації, а точніше русифікації українців, а також інших народів — жителів України. Цей курс є продовженням старого курсу колишніх держав — гнобителів народів, які з давніх часів оселилися на наших одвічних землях.

Наведені вище матеріали свідчать, яке становище склалося у користуванні рідною мовою українцями протягом 1926—2004 рр. у республіках СРСР — Росії, Казахстані, Білорусі та Молдові, а після 1991 р. — у нових незалежних державах.

Становище з користуванням українцями рідною мовою в союзних республіках 1926 р. відбивало наслідки русифікаторської політики Російської імперії. Щоправда, відчутні перші позитивні кроки радянської влади початку 20-х років ХХ ст. у вигляді «коренізації», «залицяння» її з народами СРСР, створення сприятливих умов для розвитку національних культур народів, які жили на території союзної держави. У трьох із чотирьох республік більшість українців визнавали рідною українську мову: в Росії — 67%, Казахстані — 75,7%, Молдавії — 96,8% і лише в Білорусії — 45,2%. Майже всі інші перейшли на російську. Через тридцять три роки внаслідок русифікаторської політики становище в республіках змінилося. Вже в Росії більше половини українців (54,5%) перейшли на російсь-

ку мову, в Білорусії — 48,1%, менше половини користувалися рідною мовою, а 44,9% перейшли на російську. В Казахстані і Молдавії, хоча більшість українців і визнавали рідною українську (відповідно 60,4% і 86,3), але істотно її втратили, перейшовши на російську. За наступні тридцять років українці продовжували втрачати рідну мову в усіх республіках. Лише в Молдавії 61,6% ще зберігали рідну мову, у той час як у Росії — 42,8%, у Казахстані — 36,6%, у Білорусії — 45,4%.

Життя в умовах незалежності ще більш погіршило користування українцями своєю мовою. Через вісім років (1999 р.) українців, які визнавали свою мову рідною, у Казахстані було 16,1%, у Білорусі — 42,9%, в Росії (у 2002 р.) — 43%, в Молдові (у 2004 р.) — 64,1%, а інші у своїй більшості перейшли на російську. Продовжували залишатися форпостами русифікаторства столиці республік. За розглядуваний період вперше скорочується не лише загальна кількість українців у столицях, а й питома вага серед місцевого населення. Навіть і серед значно меншої їхньої кількості зменшується питома вага тих, хто визнає українську мову рідною. Так якщо, в Алма-Аті (колишня столиця, але і сьогодні вона є за населенням найбільшим містом Казахстану) у 1989 р. жили 42,2 тис. українців, а їхній відсоток дорівнював 3,9%, то через десять років — 22,8 тис. осіб і 2%, у Кишиневі у 1989 р. — 98,2 тис. українців і 13,7%, а через п'ятнадцять років — 58,9 тис. осіб і 8,3%. Знижується і користування рідною мовою: в Алма-Аті — з 38,7% до 21,1%, у Кишиневі — з 41,2% до 31,7%.

Зменшення кількості українців і їх питомої ваги у республіках не є наслідком геноциду місцевої влади, не відбулося і масового їх переселення в Україну або в інші країни світу. Соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні умови, що там склалися, зумовлювали українців зрікатися свого родинного походження і рідної мови, записуватися росіянами і визнавати рідною мову російську

не лише в Росії, а і в інших державах. Таке становище є наслідком продовження русифікації місцевого населення, курсу, який продовжувався і після розвалу СРСР.

Слід підкреслити, що відсутність гнучкої, чіткої національної політики у користуванні рідною мовою за часів незалежності призвела до того, що навіть у цей період зберігся процес русифікації українців та інших народів в окремих регіонах України, тобто збереглася сумна спадщина, яка дісталася населенню держави від Російської імперії та Радянського Союзу. Тому, на нашу думку, Уряду варто суттєво скоригувати культурну політику, особливо з мовного питання, спрямувавши її на подолання цього явища. А нашим деяким політикам слід припинити спекулювати на гаслах щодо впровадження другої державної мови. Адже сьогодні це завуальований шлях попередньої багатосотлітньої політики русифікації населення нашої держави.

ДОДАТКИ

1. Кількість населення УРСР, його поділ за національністю та по регіонах, користування рідною мовою та російською мовою у 1926 р. (у тис. осіб та %)

Регіони	Територія, тис. км, її % щодо всієї території	Національність	1926 р.			
			Загальна кількість населення	З них визнають рідну мову свого народу	Російську	Українську
1	2	3	4	5	6	7
Україна	478,1 (454,6)		28895,0	—	—	—
		Українці	80,3% 23218,9	94,1% 21848,7	5,5% 1288,9	—
		Росіяни	9,2% 2677,2	98,1% 2627,4	—	1,4% 37,1
		Євреї	5,4% 1574,4	75,9% 1199,7	22,6% 356,2	0,9% 14,1
		Поляки	1,5% 476,4	44,2% 210,5	7,1% 33,7	48,4% 230,4
		Німці	1,3% 393,9	95,0% 374,1	3,5% 13,8	1,0% 3,9
		Греки	0,4% 104,7	81,3% 85,1	17,0% 17,8	0,6% 0,8
		Молда- вани	0,9% 257,8	94,2% 242,8	1,5% 4,0	4,0% 10,3
		—	10,2% 2957,1	—	—	—
У т. ч. Полісся	12,1% 54,369	Українці	80,9% 2392,8	83,7% 2001,5	15,5% 371,8	—
		Росіяни	6,4% 190,3	98,7% 187,8	—	1,0% 1,9
		Євреї	4,9% 146,7	90,3% 131,9	8,7% 12,7	0,7% 1,1
		—	—	—	—	—

Продовження табл. 1

Міське населення				Сільське населення			
Загальна кількість	З них визнають рідну мову свого народу	Російську	Українську	Загальна кількість	З них визнають рідну мову свого народу	Російську	Українську
8	9	10	11	12	13	14	15
18,5% 5359,2	—	—	—	81,5% 23535,8	—	—	—
10,9% 2536,5	74,5% 1888,9	24,7% 626,8	—	89,1% 20682,4	96,3% 19959,7	3,2% 662,0	—
50,2% 1343,7	98,4% 1322,1	—	1% 13,1	49,8% 1333,5	97,9% 1305,3	—	0,9% 24,0
77,4% 1218,6	70,6% 860,7	78,2% 344,3	0,6% 8,0	22,6% 355,8	95,2% 337,0	3,2% 11,9	1,6% 6,1
20,7% 98,7	55,2% 54,5	28,1% 27,7	15,7% 15,5	79,3% 377,7	41,3% 156,0	1,3% 5,0	56,9% 214,8
8,7% 34,3	69,0% 23,6	25,2% 9,4	2,1% 0,7	91,3% 359,7	97,4% 350,4	1,2% 4,5	0,9% 3,2
10,3% 10,8	33,3% 3,6	62,9% 6,8	1,4% 0,1	89,7% 93,9	82% 81,5	11,9% 11,1	0,6% 0,6
4,4% 11,4	78,9% 9,0	7,4% 1,6	3,7% 0,8	95,6% 246,4	94,9% 233,8	1,0% 2,4	3,8% 9,5
14,5% 428,7	—	—	—	85,5% 2528,3	—	—	—
9,5% 226,6	73,0% 165,4	26,0% 59,0	—	90,5% 2166,2	84,6% 1835,8	14,6% 315,8	—
34,7% 66,1	98,3% 65,0	—	1,3% 0,8	65,3% 124,3	99,0% 122,9	—	0,8% 1,0
80,6% 117,7	88,4% 104,1	10,3% 12,1	0,3% 0,6	19,5% 29,0	95,9% 27,8	2,2% 0,6	1,5% 0,4

1	2	3	4	5	6	7	8
Правобережний підрайон	22,8% 102,8	Німці	2,8% 82,1	95,7% 78,6	2,5% 2,1	0,1% 0,8	3,9% 3,2
		Поляки	4,4% 129,1	37,4% 48,3	1,5% 2,2	60,6% 78,2	7,8% 10,1
		—	31,0% 8992,1	—	—	—	16,1% 1447,3
		Українці	86,1% 7741,9	98,3% 7610,6	1,4% 109,2	—	— 709,4
		Росіяни	2,6% 230,2	96,4% 222,0	—	2,9% 6,7	— 176,8
		Євреї	7,6% 682,8	87,1% 594,9	11,5% 78,3	0,9% 6,1	— 487,0
Лівобережний підрайон	21,1% 94,9	Поляки	3,1% 282,5	47,2% 133,4	2,9% 8,4	49,4% 139,6	— 48,1
		Німці	0,2% 13,8	79,6% 11,0	12,4% 1,7	6,1% 0,8	— 5,8
		—	24,3% 7062,9	—	—	—	15,8% 1114,5
		Українці	87,9% 6204,8	96,9% 6009,6	2,9% 181,5	—	10,9% 678,2
		Росіяни	8,6% 605,8	98,1% 594,1	—	1,5% 9,4	— 217,1
		Євреї	2,8% 197,4	59,4% 117,3	38,0% 75,0	1,9% 3,7	— 187,9
Степ	26,7% 121,4	Поляки	0,2% 12,0	48,3% 5,8	38,3% 4,6	11,7% 1,4	— 8,9
		Німці	0,1% 9,9	78,1% 7,8	16,2% 1,7	3,8% 0,4	— 3,8
		—	19,2% 5561,2	—	—	—	19% 1057,0
		Українці	66,1% 3674,1	91,6% 3366,0	8,0% 294,3	—	— 349,2
		Росіяни	14,4% 798,1	98,3% 784,4	—	1,3% 10,6	— 350,9
		Євреї	7,1% 394,2	68,8% 271,2	30,4% 119,7	0,5% 1,7	— 294,6

Продовження табл. 1

9	10	11	12	13	14	15
81,3% 2,6	10,0% 0,3	3,0% 0,1	86,1% 78,9	97,3% 76,9	2,0% 1,7	0,7% 0,7
49,3% 5,0	14,6% 1,5	34,4% 3,5	92,2% 119,0	36,2% 43,1	0,4% 0,5	62,8% 74,8
—	—	—	83,9% 7544,8	—	—	—
85,1% 603,4	14,0% 99,3	—	— 7032,6	99,6% 7007,2	0,1% 10,0	—
97,4% 172,2	—	1,9% 3,4	— 53,4	93,4% 49,9	—	6,2% 3,3
83,1% 404,8	15,6% 76,0	0,6% 3,1	— 195,8	97,1% 190,1	1,2% 2,3	1,5% 3,0
62,1% 29,9	15,3% 7,4	21,9% 10,5	— 234,4	44,2% 103,5	0,4% 1,0	51,2% 120,1
66,9% 3,9	25,6% 1,5	5,2% 0,3	— 8,0	88,8% 7,1	2,5% 0,2	7,5% 0,6
—	—	—	84,2% 5948,5	—	—	—
81,3% 551,5	18,0% 122,2	—	89,1% 5526,1	98,8% 5458,1	1,1% 59,4	—
97,5% 211,7	—	2,2% 3,7	— 388,7	98,4% 382,5	—	1,5% 5,7
58,5% 110,0	39,2% 73,6	1,5% 2,8	— 9,6	76,3% 7,3	14,2% 1,4	9,2% 0,9
48,5% 4,3	44,4% 3,9	5,7% 0,5	— 3,2	46,0% 1,5	21,0% 0,7	25,0% 0,9
57,8% 2,2	36,8% 1,4	2,6% 0,1	— 6,1	91,8% 5,6	4,9% 0,3	3,3% 0,2
—	—	—	81% 4504,3	—	—	—
63,1% 220,4	36,2% 126,5	—	— 3324,9	94,6% 3145,7	5,0% 167,8	—
99,1% 347,6	—	0,6% 2,0	— 447,2	97,7% 436,7	—	1,9% 8,6
60,1% 177,0	39,2% 115,4	0,1% 0,4	— 99,6	94,5% 94,1	4,3% 4,3	0,9% 0,9

1	2	3	4	5	6	7	8
		Євреї	7,1% 394,2	68,8% 271,2	30,4% 119,7	0,5% 1,7	— 294,6
		Німці	3,7% 205,6	96,9% 199,2	2,3% 4,8	0,5% 1,0	— 10,1
		Молдо- вани	4,4% 244,3	94,7% 231,4	1,2% 2,9	3,6% 8,8	— 9,6
		Болгари	1,6% 90,2	94,9% 85,6	2,9% 2,6	0,1% 0,9	— 2,5
		Греки	1,2% 68,5	78,8% 54,0	19,7% 13,5	0,5% 0,5	— 7,3
		Поляки	— 34,5	42,9% 14,8	29,3% 10,1	27,0% 9,3	— 16,3
			8,3% 2389,5	—	—	—	19,4% 462,9
Дніпрян- ський пром. р-н	10,4% 46,962	Українці	83,0% 1983,4	95,2% 1886,9	4,6% 90,8	—	— 228,8
		Росіяни	8,9% 213,7	97,4% 208,1	— —	2,2% 4,6	— 116,5
		Євреї	4,7% 112,6	54,7% 61,6	39,1% 49,1	1,2% 1,3	— 92,6
		Німці	1,9% 45,1	94,0% 42,4	3,8% 1,7	1,6% 0,7	— 4,7
		Білоруси	0,6% 15,5	19,4% 3,0	75,9% 11,8	3,6% 0,6	— 7,3
			7,0% 2032,2	—	—	—	41,8% 848,8
		Українці	60,1% 1221,8	79,8% 975,1	19,5% 238,2	—	— 344,3
Гірничий підрайон	6,9% 31,175	Росіяни	31,5% 639,2	98,7% 630,9	—	0,6% 3,9	— 416,3
		Євреї	2,0% 40,7	46,4% 18,9	52,6% 21,4	0,4% 0,2	— 38,8
		Німці	1,8% 37,5	93,3% 35,0	5,0% 1,9	0,8% 0,3	— 6,6
		Греки	1,7% 34,3	88,6% 30,4	10,0% 3,4	0,3% 0,1	— 2,0

Примітка. Всесоюзний перепис людності 1926 року. — Т. XI. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по республіці. Полісія. — М., 1929. — С. 2,8, 10—16, 72—75; Всесоюзная перепись населения 1926 года. — Т. XII. Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон, Левобережный подрайон. — М., 1929. — С. 9—12,

Продовження табл. 1						
9	10	11	12	13	14	15
60,1% 177,0	39,2% 115,4	0,1% 0,4	— 99,6	94,5% 94,1	4,3% 4,3	0,9% 0,9
66,1% 6,7	32,6% 3,3	0,9% 0,1	— 195,4	98,5% 192,5	0,8% 1,4	0,5% 0,9
83,7% 8,1	9,4% 0,9	0,6% 0,5	— 234,6	95,4% 223,8	0,9% 2,0	3,5% 8,1
52,0% 1,2	44,0% 1,0	4% 0,1	— 87,8	96,0% 84,3	1,2% 1,1	1,0% 0,9
27,4% 2,0	68,5% 5,0	1,3% 0,1	— 61,3	84,7% 51,9	14,0% 8,6	0,8% 0,5
50,3% 8,2	45,4% 7,4	3,6% 0,6	— 18,2	35,7% 6,5	10,4% 1,9	51,6% 9,4
—	—	—	80,6% 1926,6	—	—	—
70,8% 161,9	28,6% 65,4	—	— 1754,6	98,3% 1725,0	1,5% 25,4	—
98,1% 114,3	—	1,3% 1,5	— 97,1	96,6% 93,8	—	3,2% 3,1
48,6% 45,2	50,3% 46,6	0,6% 6,8	—	—	—	—
67,9% 3,2	28,9% 1,4	0,2% 0,1	— 40,4	97,3% 39,3	1,5% 0,6	0,9% 0,4
19,2% 1,4	76,7% 5,6	2,7% 0,2	— 8,2	19,5% 1,6	75,6% 6,2	4,9% 0,4
—	—	—	58,2% 1183,4	—	—	—
54,1% 186,2	44,9% 154,5	—	— 877,5	89,3% 787,9	9,5% 83,6	—
98,8% 411,5	—	0,4% 1,6	— 222,9	98,4% 219,5	—	1,0% 2,3
45,8% 17,8	53,3% 20,7	0,2% 0,1	— 1,9	58,0% 1,1	38,0% 0,8	3,1% 0,1
75,8% 5,0	22,7% 1,5	0,8% 0,1	— 30,8	97,0% 29,9	1,4% 0,4	0,7% 0,2
45% 0,9	50% 1,0	— 0,0	— 32,3	91,3% 29,5	7,4% 2,4	0,3% 0,1

282—286; Всесоюзний перепис людності 1926 року. Українська Соціалістична Радянська Республіка. — Т. XIII. Степ, Дніпрянський промисловий підрайон, Гірничий підрайон. — М., 1929. — С. 8—12, 39—41, 243—246, 336—339. Підраховано автором.

**2. Користування рідною мовою найчисельніших народів у
адміністративних центрах округів у 1926 р.¹**
(у тис. осіб та %)

Округи	Усе на- селен- ня	Українці			Усі
		Усі	З них визна- ють рідну мову свого народу	Росій- ську	
1. Правобережжя, м. Київ	512,1	42,2% 216,1	64,5% 139,4	34,5% 74,5	24,5% 125,5
2. Правобережжя, м. Вінниця	57,8	41,3% 23,9	89,5% 21,4	8,4% 2,0	13,8% 7,9
3. Лівобережжя, м. Полтава	91,8	68,4% 62,8	90,0% 56,5	9,9% 6,2	8,9% 8,2
4. Лівобережжя, м. Харків	415,4	38,5% 160,1	60,3% 96,5	38,5% 61,6	37,2% 154,4
5. Степ, м. Миколаїв	104,7	29,9% 31,4	33,4% 10,5	65,6% 20,6	44,5% 46,7
6. Степ, м. Одеса	417,7	17,6% 73,4	55,7% 40,9	43,7% 32,1	39,0% 162,8
7. Дніпрянський р-н, м. Дніпропетровськ	232,3	36,0% 83,7	55,6% 46,8	43,5% 36,4	31,6% 73,4
8. Дніпрянський р-н, м. Запоріжжя	55,5	47,6% 26,4	69,3% 18,3	30,3% 8,0	26,1% 14,5
9. Гірничий, м. Луганськ	71,5	43,5% 31,1	38,9% 12,1	60,5% 18,8	43,8% 31,3
10. Гірничий, м. Сталін	105,2	26,2% 27,6	41,7% 11,5	57,2% 15,8	56,6% 59,5
11. Полісся, м. Житомир	76,6	37,7% 28,5	78,6% 22,4	18,9% 5,4	13,7% 10,5
12. Степ, м. Зінов'євське	66,4	44,6% 29,6	56,4% 16,7	42,9% 12,7	25,0% 16,6
13. Степ, м. Херсон	58,7	35,9% 21,1	44,5% 9,4	54,5% 11,5	35,9% 21,1

Продовження табл. 2

Росіяни		Євреї			
З них визна- ють рідну мову свого народу	Українську	Усі	З них визнають рідну мову свого народу	Російську	Українську
98,6% 123,7	0,9% 1,0	27,4% 140,3	58,5% 82,1	39,9% 56,9	0,5% 0,9
97,6% 7,8	1,2% 0,1	37,7% 21,8	85,3% 18,6	13,1% 2,9	0,4% 0,1
93,9% 7,7	5,1% 0,4	20,2% 18,5	61,1% 11,3	36,8% 6,8	1,3% 0,3
98,1% 151,3	1,1% 1,7	19,5% 81,1	40,7% 33,0	49,1% 39,8	0,5% 0,4
99,4% 46,4	0,5% 0,1	20,8% 21,8	44,9% 9,8	54,1% 11,8	0,3% 0,1
99,4% 161,9	0,4% 0,5	36,7% 153,2	54,0% 82,8	45,4% 69,6	0,2% 0,3
98,9% 72,6	0,5% 0,4	26,9% 62,0	48,7% 30,2	50,8% 31,5	0,2% 0,1
96,6% 14,0	2,3% 0,3	20,4% 11,3	47,8% 5,4	51,3% 5,8	0,5% 0,1
97,8% 30,6	0,4% 0,1	9,9% 7,1	46,5% 3,3	52,1% 3,7	0,2% 0,01
99,1% 59,0	0,2% 0,01	10,7% 11,3	37,2% 4,2	61,9% 7,0	—
94,6% 9,9	3,8% 0,4	39,2% 30,0	85,7% 25,7	12,3% 3,8	0,5% 0,1
97,6% 16,2	1,8% 0,3	27,7% 18,4	65,2% 12,0	33,5% 6,2	0,4% 0,1
98,6% 20,8	0,5% 0,1	25,2% 14,8	58,8% 8,7	40,5% 6,0	0,2% 0,03

¹ Див. посилання до табл. 1.

3. Національний склад населення колишньої Української Радянської Соціалістичної Республіки та незалежної України¹

Націо- нальність	Рік, млн. осіб								
	1897	1926	1937	1939	1959	1970	1979	1989	2001
Україна	20,6	29,0	28,4	30,9	41,9	47,1	49,6	51,4	48,5
Українці	15,8	23,2	22,2	23,7	32,2	35,3	36,5	37,4	37,5
Росіяни	2,08	2,7	3,2	4,2	7,1	9,1	10,5	11,3	8,3
Євреї	1,6	1,6	1,5	1,5	0,84	0,78	0,63	0,49	0,10
Білоруси	0,07	0,08	0,10	0,2	0,29	0,39	0,41	0,44	0,28
Молдовани	0,19	0,26	0,22	0,2	0,24	0,27	0,29	0,32	0,26
Поляки	0,27	0,48	0,42	0,4	0,36	0,29	0,26	0,22	0,14
Болгари	0,06	0,09	0,07	0,08	0,22	0,23	0,24	0,23	0,20
Угорці	—	—	—	—	0,15	0,16	0,16	0,16	0,16
Румуни	—	—	—	—	0,10	0,11	0,12	0,13	0,15
Татари кримські	—	0,18	—	0,22	—	—	—	0,05	0,25
Німці	0,38	0,39	0,40	0,39	—	—	—	0,04	0,03

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1926 г. — М., 1928. — Вып. IV. — С. 2—22.

Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. — Харків, 1928. — С. XIII—XIV.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. — М., 1963. — С. 168.

Численность и состав населения СССР: По итогам Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М., 1984. — С. 102.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. — М. — Т. IV. — С. 152.

Сборник статистических материалов 1990 г. — М., 1991. — С. 21.

Національний склад населення України: За даними Всесоюзного перепису 1989 р. — К., 1991. — С. 44. Підраховано автором.

Слід врахувати те, що наведена загальна кількість населення та розподіл за національною ознакою за переписом 1897 р. охоплюють не все населення, а також те, що основною ознакою для визначення національності вважалася рідна мова.

Оскільки на той час русифікаторська політика на цих землях проводилася вже понад 200 років, то частину українців було віднесено до російського етносу.

Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. — М., 1992. — С. 68.

Національний склад населення та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2003. — С. 7.

Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992. — С. 66, 68.

На 1939 р. Кримська АРСР входила до складу РРФСР, тому відсоток кримських татар в УРСР не підраховано.

Продовження табл. 3

Рік, %								
1897	1926	1937	1939	1959	1970	1979	1989	2001
—	—	—	—	—	—	—	—	—
76,7	80,0	78,2	76,5	76,8	74,3	73,8	72,7	77,7
10,0	9,3	11,3	13,5	16,9	19,4	21,2	22,2	17,2
8,0	5,4	5,2	4,9	2,0	1,6	1,3	0,9	0,2
0,3	0,3	0,4	0,5	0,7	0,8	0,8	0,8	0,6
0,9	0,9	0,8	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5
1,3	1,6	1,6	1,2	0,9	0,6	0,5	0,4	0,3
0,3	0,3	0,3	0,3	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4
—	—	—	—	0,5	0,3	0,3	0,3	0,3
—	—	—	—	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3
—	—	—	—	—	—	—	—	0,5
1,8	1,4	1,4	1,3	—	—	—	—	0,01

4. Кількість населення України, областей та користування рідною мовою найбільших за кількістю народів, розташування його у міських поселеннях та сільській місцевості за 1959 р.¹
(у тис. осіб та %)

Регіони	Усе населення	Українці		
		Усі	У тому числі володіють рідною мовою	Російською
1	2	3	4	5
Україна, у т. ч.	— 41869,0	— 32158,5	93,5% 30072,4	6,4% 2075,5
міське	45,7% 19147,4	36,6% 11781,8	84,7% 9973,4	15,3% 1802,5
сільське	54,3% 22721,6	63,4% 20376,7	98,6% 20098,9	1,3% 273,0
1. Дніпропетровська, у т. ч.	— 2704,8	77,7% 2102,9	92,8% 1951,2	7,2% 151,6
міське	70,2% 1898,8	64,6% 1358,0	89,2% 1212,0	10,7% 145,9
сільське	29,8% 806,0	35,4% 744,9	99,2% 739,2	0,8% 5,7
2. Донецька, у т. ч.	— 4262,0	55,6% 2368,1	78,8% 1870,0	21% 498,0
міське	85,8% 3656,2	80,4% 1902,6	74,9% 1425,6	25,0% 476,8
сільське	14,2% 605,8	19,6% 465,5	95,4% 444,4	4,6% 21,1
3. Запорізька, у т. ч.	56,4% 1463,8	68,3% 999,4	89,4% 893,2	10,5% 106,1
міське	56,6% 828,9	51,3% 512,7	81,8% 419,9	18,1% 92,7
сільське	43,4% 635,0	48,7% 486,8	97,2% 473,3	2,7% 13,4

Продовження табл. 4

Регіони	Росіяни		
	Усі	У тому числі володіють рідною мовою	Українською
1	6	7	8
Україна, у т. ч.	16,7% 7090,8	98,1% 6958,9	1,8% 130,6
міське	80,8% 5726,5	98,9% 5664,5	1,1% 61,4
сільське	19,2% 1364,3	94,9% 1294,4	5% 69,2
1. Дніпропетровська, у т. ч.	17,2% 466,0	96,8% 451,2	3,2% 14,7
міське	89,6% 417,4	97,9% 408,8	2,1% 8,6
сільське	10,4% 48,6	87,2% 42,4	12,7% 6,2
2. Донецька, у т. ч.	37,8% 1601,3	99,1% 1587,4	0,9% 13,8
міське	94,8% 1517,9	99,5% 1509,5	0,5% 8,3
сільське	5,2% 83,4	93,4% 77,9	6,5% 5,5
3. Запорізька, у т. ч.	25,9% 379,1	97,8% 370,6	2,1% 8,4
міське	70,3% 266,4	98,9% 263,5	1,1% 3,0
сільське	39,7% 112,7	95,1% 107,2	4,8% 5,5

1	2	3	4	5
4. Луганська, у т. ч.	— 2452,2	57,7% 1416,3	87,5% 1239,4	12,4% 176,8
міське	79,3% 1944,6	83,7% 1103,1	78,2% 863,0	16,2% 168,0
сільське	20,7% 507,5	16,3% 385,2	97,7% 376,4	23,2% 8,7
5. Полтавська, у т. ч.	— 1631,7	93,4% 1524,6	98,6% 1503,7	1,3% 20,9
міське	29,6% 483,8	26,6% 405,2	95,9% 388,6	4,0% 16,6
сільське	70,4% 1147,9	73,1% 1119,4	99,6% 1115,1	0,4% 4,3
6. Сумська, у т. ч.	— 1513,7	88% 1330,8	93,3% 1241,7	6,6% 89,1
міське	32,0% 484,9	29,9% 398,0	91,2% 363,0	8,7% 35,0
сільське	68,0% 1028,9	70,1% 932,7	94,2% 878,1	5,7% 54,8
7. Харківська, у т. ч.	— 2520,1	68,8% 1734,1	89,0% 1542,6	11,0% 191,4
міське	62,5% 1573,8	55,2% 956,4	80% 772,6	19,2% 183,7
сільське	37,5% 946,4	44,8% 777,8	99,0% 770,0	1,0% 7,8
8. Вінницька, у т. ч.	10,9% 2142,0	91,8% 1966,4	99,0% 1947,2	1,0% 19,2
міське	17,0% 363,1	13,0% 255,0	94,4% 240,7	5,5% 14,4
сільське	83,0% 1778,9	87,0% 1711,4	99,8% 1706,5	0,2% 4,8
9. Волинська, у т. ч.	— 890,5	94,6% 842,0	90,4% 836,7	0,5% 5,2
міське	26% 231,2	82,8% 191,5	97,7% 187,0	2,2% 4,4
сільське	74% 659,3	99,3% 650,5	99,9% 649,7	0,1% 0,8

Продовження табл. 4

1	6	7	8
4. Луганська, у т. ч.	38,7% 950,0	98,9% 939,8	1,1% 10,1
міське	87,7% 832,9	99,2% 825,9	0,7% 6,8
сільське	12,3% 117,2	97,1% 113,8	2,8% 3,2
5. Полтавська, у т. ч.	0,5% 83,3	92,6% 77,1	7,4% 6,2
міське	71,8% 59,9	95,5% 57,2	4,4% 2,7
сільське	21,8% 23,4	85,0% 19,9	14,8% 3,4
6. Сумська, у т. ч.	11,1% 167,6	97,3% 163,0	2,6% 4,6
міське	44,6% 74,8	97,7% 73,2	2,2% 1,6
сільське	55,4% 92,8	96,8% 89,8	3,1% 3,0
7. Харківська, у т. ч.	25,9% 665,5	98,0% 652,5	2,0% 13,0
міське	75,6% 503,1	98,8% 497,3	1,1% 5,7
сільське	24,4% 162,4	95,6% 155,2	4,3% 7,2
8. Вінницька, у т. ч.	4,4% 93,5	94,4% 88,3	5,5% 5,2
міське	59,1% 55,3	96,9% 53,6	3,0% 1,7
сільське	40,9% 38,3	90,6% 34,7	9,3% 3,5
9. Волинська, у т. ч.	4,1% 37,1	95,4% 35,4	4,5% 1,6
міське	85,6% 31,8	97,2% 30,8	2,7% 1,0
сільське	14,2% 5,3	88,0% 4,7	11,9% 0,6

1	2	3	4	5
10. Житомирська, у т. ч.	— 1603,6	84,5% 1355,2	98,5% 1334,3	1,4% 20,8
міське	26,0% 417,1	20,4% 276,5	94% 259,9	5,9% 16,6
сільське	74,0% 1186,5	79,6% 1078,7	99,5% 1074,4	0,4% 4,2
11. Закарпатська, у т. ч.	— 920,2	74,6% 686,5	98,5% 675,9	0,7% 4,5
міське	28,8% 264,9	25,4% 162,5	95% 154,4	2,5% 4,1
сільське	71,2% 655,3	74,6% 524,0	99,7% 521,4	0,01% 0,4
12. Івано-Франківська, у т. ч.	— 1094,6	94,8% 1037,7	99,5% 1033,0	0,4% 4,7
міське	22,8% 249,4	19,7% 203,7	97,9% 199,5	2,1% 4,2
сільське	77,2% 845,2	80,3% 834,0	99,9% 833,5	0,1% 0,5
13. Київська, у т. ч.	— 1719,1	93,2% 1602,0	99,0% 1586,1	0,9% 15,9
міське	25,8% 443,6	22,5% 360,2	94,5% 348,9	5,4% 11,3
сільське	74,2% 1275,5	77,5% 1241,8	99,7% 1237,3	0,3% 4,6
14. Кіровоградська, у т. ч.	— 1217,9	88,7% 1079,8	98,1% 1058,5	1,8% 21,2
міське	30,9% 375,8	27,8% 299,9	94,4% 283,2	5,5% 16,7
сільське	69,1% 842,1	72,2% 779,9	99,5% 775,3	0,5% 4,4
15. Львівська, у т. ч.	— 2107,9	86,2% 1818,3	98,3% 1786,6	1,6% 31,1
міське	39% 821,3	31,5% 575,4	95,1% 545,1	4,8% 29,7
сільське	61,1% 1286,5	68,5% 1242,9	99,9% 1241,5	0,1% 1,3

Продовження табл. 4

1	6	7	8
10. Житомирська, у т. ч.	5,4% 87,0	92,1% 80,1	7,8% 6,9
міське	67,4% 58,7	94,5% 55,5	5,4% 3,2
сільське	32,6% 28,3	86,9% 24,5	13,0% 3,7
11. Закарпатська, у т. ч.	3,2% 29,6	98,6% 29,2	1,4% 0,4
міське	85,5% 25,3	98,8% 25,0	1,1% 0,2
сільське	14,5% 4,3	97,8% 4,2	2,1% 0,1
12. Івано-Франківська, у т. ч.	3,5% 37,9	97,1% 36,8	2,8% 1,1
міське	84,7% 32,0	97,5% 31,2	2,4% 0,8
сільське	1,5,3% 5,9	94,9% 5,6	5,0% 0,3
13. Київська, у т. ч.	4,7% 82,4	93,2% 76,8	6,7% 5,6
міське	71,1% 58,6	95,1% 55,7	4,8% 2,9
сільське	28,9% 23,8	88,7% 21,1	11,2% 2,7
14. Кіровоградська, у т. ч.	8,4% 102,2	95,1% 97,2	4,8% 5,0
міське	58,2% 59,5	97,1% 57,8	12,8% 1,7
сільське	41,8% 42,7	92,3% 39,4	7,6% 3,3
15. Львівська, у т. ч.	8,6% 181,1	98,5% 178,3	1,4% 2,7
міське	93,3% 168,9	98,9% 167,0	1,0% 1,9
сільське	6,7% 12,2	92,6% 11,3	7,3% 0,8

1	2	3	4	5
16. Рівненська, у т. ч.	— 926,2	93,4% 864,8	99,7% 858,1	0,7% 5,9
міське	17% 157,7	13,5% 116,9	95,7% 111,9	4,2% 5,0
сільське	83,0% 768,5	86,5% 747,9	99,8% 746,2	0,1% 0,9
17. Тернопільська, у т. ч.	— 1085,6	94,8% 1030,2	99,2% 1026,8	0,3% 3,3
міське	16,5% 179,6	14,5% 149,8	98,2% 147,1	1,7% 2,7
сільське	83,5% 906,0	85,5% 880,4	99,3% 879,8	0,7% 0,6
18. Хмельницька, у т. ч.	— 1611,4	90,2% 1452,9	99,1% 1439,8	0,8% 13,1
міське	18,9% 304,9	15,1% 219,0	95,4% 209,0	4,5% 10,1
сільське	81,1% 1306,5	84,9% 1233,8	99,7% 1230,8	0,2% 3,0
19. Черкаська, у т. ч.	— 1503,3	94,0% 1413,1	98,9% 1398,3	1,1% 14,7
міське	23,0% 345,5	19,2% 279,2	95,8% 267,5	4,2% 11,7
сільське	77,0% 1157,2	80,8% 1133,9	99,7% 1130,8	0,2% 3,0

Продовження табл. 4

1	6	7	8
16. Рівненська, у т. ч.	4,2% 39,1	95,7% 37,4	4,3% 1,7
міське	77,7% 30,4	97,7% 29,7	2,3% 0,7
сільське	22,3% 8,7	88,4% 7,6	11,5% 1,0
17. Тернопільська, у т. ч.	2,5% 26,9	94,4% 25,4	5,5% 1,5
міське	77,0% 20,7	96,1% 19,9	3,7% 0,7
сільське	33,0% 6,2	88,7% 5,5	11,2% 0,7
18. Хмельницька, у т. ч.	4,1% 61,6	93,2% 57,4	6,7% 4,2
міське	67,0% 41,3	96,4% 39,6	3,5% 1,7
сільське	33,0% 20,3	88,2% 17,9	11,7% 2,4
19. Черкаська, у т. ч.	4,5% 66,9	94,3% 63,1	5,6% 3,8
міське	71,7% 48,0	96,9% 46,4	3,0% 1,6
сільське	28,3% 18,9	87,8% 16,6	12,1% 2,3

1	2	3	4	5
20. Чернігівська, у т. ч.	1,553,8	94,0% 1,468,2	93,3% 1,368,5	6,6% 99,6
міське	22,5% 349,8	19,6% 286,8	85,8% 246,2	14,1% 40,6
сільське	77,5% 1204,0	80,4% 1181,3	95,0% 1122,3	5,0% 59,0
21. Чернівецька, у т. ч.	— 774,1	66,9% 518,2	98,3% 509,6	1,6% 8,1
міське	26,2% 203,0	19,3% 100,2	92,6% 92,8	7,3% 7,2
сільське	73,8% 571,1	71,7% 417,9	99,7% 416,8	0,2% 0,9
22. Кримська, у т. ч.	— 1201,5	22,3% 267,7	52,9% 141,7	47,0% 125,9
міське	64,5% 775,5	53,7% 143,7	42,7% 61,4	57,2% 82,2
сільське	35,5% 426,1	46,3% 124,0	64,8% 80,3	35,1% 43,7
23. Миколаївська, у т. ч.	— 1013,8	81,2% 822,8	90,5% 744,6	9,5% 78,1
міське	39,5% 400,3	33,0% 271,9	74,3% 202,4	25,7% 69,5
сільське	60,5% 613,5	67,0% 550,9	98,4% 542,2	1,6% 8,7
24. Одеська, у т. ч.	— 2026,6	55,5% 1124,4	87,5% 983,7	12,4% 139,6
міське	47,2% 956,7	37,5% 421,1	69,4% 292,3	30,5% 128,6
сільське	52,8% 1069,9	62,5% 703,2	98,3% 691,4	1,6% 11,1
25. Херсонська, у т. ч.	— 824,2	81,1% 668,1	93,3% 623,7	6,6% 44,4
міське	40,4% 332,8	36,0% 240,4	82,8% 202,1	17,1% 38,3
сільське	59,6% 491,4	64,0% 427,8	98,6% 421,6	1,3% 6,2

Продовження табл. 4

1	6	7	8
20. Чернігівська, у т. ч.	3,9% 61,1	95,7% 58,5	4,2% 2,6
міське	71,9% 43,8	97,5% 42,7	2,4% 1,0
сільське	28,1% 17,4	90,8% 15,8	9,2% 1,6
21. Чернівецька, у т. ч.	6,6% 51,3	98,4% 50,5	1,5% 0,7
міське	76,4% 39,1	99,2% 38,8	0,7% 0,4
сільське	23,6% 12,1	97,5% 11,7	2,5% 0,4
22. Кримська, у т. ч.	71,4% 858,3	99,9% 857,8	0,1% 0,4
міське	67,1% 575,7	99,8% 575,5	0,1% 0,2
сільське	32,9% 282,6	99,9% 282,3	0,1% 0,2
23. Миколаївська, у т. ч.	13,7% 139,2	96,8% 134,7	3,2% 4,5
міське	67,2% 93,5	99% 92,6	1,0% 1,0
сільське	32,8% 45,7	92,3% 42,2	7,0% 3,5
24. Одеська, у т. ч.	21,7% 440,4	98,8% 435,2	1,1% 4,6
міське	77,5% 341,7	99,8% 340,1	0,2% 1,4
сільське	22,5% 98,6	96,3% 95,0	3,5% 3,2
25. Херсонська, у т. ч.	15,6% 128,2	95,5% 122,4	4,4% 5,8
міське	59,0% 75,6	98,5% 74,4	1,4% 1,2
сільське	41,0% 52,6	91,3% 48,0	8,6% 4,6

Регіони	Загальна кількість представників етносу	У тому числі володіють рідною мовою	Російською
1	2	3	4
Євреї			
Україна	2%	16,9%	79,9%
у т. ч.	840,3	142,2	671,4
міське	96,4%	16,5%	81,4%
	810,0	132,5	659,0
сільське	3,6%	32,0%	40,9%
	30,3	9,7	12,4
1 Дніпропетровську т. ч.	2,7%	7,4%	91,4%
	73,3	5,4	67,0
міське	98,8%	7,2%	91,9%
	72,4	5,2	66,6
сільське	1,2%	25%	50%
	0,8	0,2	0,4
Білоруси			
2. Донецька, у т. ч.	1,5%	36,3%	61,1%
	63,3	23,0	38,7
міське	94,3%	36,6%	62,1%
	59,7	21,6	37,1
сільське	5,7%	38,9%	44,4%
	3,6	1,4	1,6

Продовження табл. 4

Українською	Загальна кількість представників етносу	У тому числі володіють рідною мовою	Російською	Українською
5	6	7	8	9
Євреї				
Поляки				
2,8%	—	18,8%	12,5%	68,4%
23,4	363,3	68,2	45,3	248,6
1,9%	45,0%	23,5%	25,8%	50,7%
15,7	163,5	38,1	42,0	82,7
25,4%	55,0%	15,1%	1,7%	83,0%
7,7	199,8	30,1	3,3	165,9
Білоруси				
1,2%	1,3%	36,0%	54,7%	9,3%
0,9	35,2	12,7	19,3	3,2
0,8%	76,7%	30,4%	63,3%	6,3%
0,6	27,0	8,2	17,1	1,7
25%	23,3%	53,7%	28,0%	18,3%
0,2	8,2	4,4	2,3	1,5
Греки				
2,5%	2,2%	7,6%	89,7%	2,4%
1,6	93,2	7,1	83,6	2,2
2%	48,9%	6,9%	91,7%	1,9%
1,0	45,6	3,2%	41,5	0,8
13,9%	51,1%	8,2%	88,4%	2,9%
0,5	47,6	3,9	42,1	1,4

1	9	10	11
	Євреї		
3. Запорізька, у т. ч.	— 20,8	5,7% 1,2	92,8% 19,3
міське	96,6% 20,1	5,4% 1,1	94,0% 18,9
сільське	3,4% 0,7	21,4% 0,1	57,2% 0,4
4. Луганська, у т. ч.	13,9	7,9% 1,1	91,4% 12,7
міське	99,3% 13,8	8,0% 1,1	91,3% 12,6
сільське	0,7% 0,1	—	—
5. Полтавська, у т. ч.	0,7% 12,3	1,3% 1,6	81,3% 10,0
міське	97,6% 12,0	12,4% 1,5	81,7% 9,8
сільське	2,4% 0,3	0,1	0,2
6. Сумська, у т. ч.	0,4% 6,3	12,7% 0,8	82,5% 5,2
міське	95,2% 6,0	12,8% 0,8	83,5% 5,1
сільське	4,8% 0,3	—	0,2
7. Харківська, у т. ч.	3,3% 84,2	7,7% 6,5	91,9% 77,4
міське	99,4% 83,7	7,5% 6,5	92,0% 77,0
сільське	0,6% 0,5	6,0% 0,3	8,0% 0,4

Продовження табл. 4

12	13	14	15	16
Євреї	Болгари			
1,5% 0,3	2,5% 36,6	69,1% 25,3	28,6% 10,5	2,3% 0,8
0,6% 0,1	30% 10,9	34% 3,8	62,4% 6,8	2,6% 0,3
21,4% 0,1	70% 25,7	83,7% 21,5	14,4% 3,7	1,9% 0,5
	Білоруси			
0,7% 0,1	1,1% 25,9	43,2% 11,2	53,3% 13,8	3,3% 0,9
0,7% 0,1	93,1% 24,1	42,7% 10,3	2,9% 13,1	54,4% 0,7
—	6,9% 1,8	50% 0,9	11,1% 0,7	38,9% 0,2
5,7% 0,7	—	—	—	—
5,6% 0,6	—	—	—	—
0,0				
4,7% 0,2	—	—	—	—
3,6% 0,2	—	—	—	—
—	—	—	—	—
0,2% 0,3	— 11,8	36,4% 4,3	57,6% 6,8	5,9% 0,7
0,3% 0,2	7,8% 9,2	30,4% 2,8	66,3% 6,1	3,3% 0,3
80,0% 0,04	22,0% 2,6	57,7% 1,5	23,1% 0,6	15,4% 0,4

1	9	10	11
8. Вінницька, у т. ч.	2,3% 50,2	37,6% 18,9	49,0% 24,6
міське	83% 41,6	36,3% 15,1	55,5% 23,1
сільське	17% 8,5	45,9% 3,9	36,5% 3,1
9. Волинська, у т. ч.	—	—	—
міське	—	—	—
сільське	—	—	—
10. Житомирська, у т. ч.	— 42,0	29,8% 12,2	65,5% 27,5
міське	— 39,8	29,4% 11,7	66,6% 26,5
сільське	— 2,2	22,7% 0,5	45,5% 1,0
Угорці			
11. Закарпатська у т. ч.	— 146,2	99,2% 145,0	0,1% 0,1
міське	32,8% 48,0	98,1% 47,1	0,2% 0,1
сільське	67,2% 98,3	99,5% 97,9	0,1% 0,1

Продовження табл. 4

12	13	14	15	16
Поляки				
13,3% 6,6	— 20,8	— 1,0	6,7% 1,4	88,4% 18,4
8,1% 3,5	28,8% 6,0	8,3% 0,5	20,0% 1,2	70,0% 4,2
17,5% 1,5	71,2% 14,8	3,4% 0,5	1,4% 0,2	94,7% 14,1
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
5,5 2,3	— 103,0	77% 7,9	33% 3,5	88,8% 91,5
4,0% 1,6	3,6% 34,6	7,8% 2,7	9,0% 3,1	82,9% 28,7
31,8% 0,7	66,46% 68,4	7,6% 5,2	0,6% 0,4	91,7% 62,7
Румуни				
0,6% 0,9	— 18,3	99,5% 18,2	— 0,1	—
1,2% 0,6	15,3% 2,8	96,4% 2,7	—	—
0,3% 0,3	84,7% 15,5	100% 15,5	—	—

1	9	10	11
	Поляки		
12. Івано-Франківська, у т. ч.	1,0% 10,4	28,8% 3,0	2,8% 0,3
міське	62,5% 6,5	40% 2,6	4,5% 0,3
сільське	37,5% 3,9	10,2% 0,4	89,7% 3,5
	Євреї		
13. Київська, у т. ч.	— 14,8	31,1% 4,6	57,4% 8,5
міське	93,9% 13,9	32,3% 4,5	56,8% 7,9
сільське	6,1% 0,9	11,2% 0,1	66,6% 0,6
14. Кіровоградська, у т. ч.	— 9,5	14,7% 1,4	75,7% 7,2
міське	90,5% 8,6	14,0% 1,2	80,2% 6,9
сільське	9,5% 0,9	22,2% 0,2	44,4% 0,4
15. Львівська, у т. ч.	1,4% 30,0	— 5,0	81% 24,3
міське	— 29,7	16,8% 5,0	80,8% 24,0
сільське	— 0,3	— —	— 0,3
	Білоруси		
16. Рівненська, у т. ч.	1,2% 10,9	31,2% 3,4	15,5% 1,7
міське	23,5% 2,5	28% 0,7	56% 1,4
сільське	76,5% 8,3	32,5% 2,7	2,4% 0,3

Продовження табл. 4

12	13	14	15	16
6,8% 7,1	—	—	—	—
55,4% 3,6				
—	—	—	—	—
	Поляки			
11,4% 1,7	— 7,2	5,6% 0,4	11,1% 0,8	83,3% 6,0
10,8% 1,4	50% 3,6	8,4% 0,3	19,5% 0,7	69,4% 2,5
22,1% 0,2	50% 3,6	2,8% 0,1	2,8% 0,1	94,4% 3,4
	Білоруси			
9,5% 0,9	— 9,5	53,7% 5,1	21,1% 2,4	25,1% 2,0
4,7% 0,4	32,6% 3,1	3,5,5% 1,1	48,4% 1,5	16,0% 0,4
22,7% 0,2	67,4% 6,4	60,9% 3,9	14,0% 0,9	25,0% 1,6
	Поляки			
0,2% 0,6	— 59,1	50,4% 29,8	4,1% 2,4	45,3% 26,8
0,2% 0,5	— 30,5	59,3% 18,1	7,5% 2,3	33,1% 10,1
— —	— 28,6	40,7% 11,7	58,9% 16,8	0,4% 0,1
53,2% 5,8	— 4,4	22,7% 1,0	18,2% 0,8	59,1% 2,6
16% 0,4	70,5% 3,1	25,8% 0,8	22,6% 0,7	51,6% 1,6
65,1% 5,4	29,5% 1,3	23,0% 0,3	—	76,9% 1,0

1	9	10	11
	Поляки		
17. Тернопільська, у т. ч.	— 23,5	10,6% 2,5	1,2% 0,3
міське	24,3% 5,7	19,3% 1,1	3,5% 0,2
сільське	75,7% 17,8	7,9% 1,4	0,2% 0,1
	Євреї		
18. Хмельницька, у т. ч.	— 19,1	26,2% 5,0	63,8% 12,2
міське	92,8% 17,7	27,1% 4,8	66,1% 11,7
сільське	7,2% 1,3	15,4% 0,2	38,5% 0,5
19. Черкаська, у т. ч.	— 13,1	22,9% 3,0	66,4% 8,7
міське	93,9% 12,3	22,8% 2,8	69,1% 8,5
сільське	6,1% 0,8	25,0% 0,2	25% 0,2
20. Чернігівська, у т. ч.	— 12,6	17,5% 2,2	76,2% 9,6
міське	96,8% 12,2	18,0% 2,2	77,0% 9,4
сільське	3,2% 0,3	8,3% 0,03	66,6% 0,2
	Молдавани		
21. Чернівецька у т. ч.	— 71,6	97,6% 69,9	1,0% 0,7
міське	7,7% 5,3	81,1% 4,3	7,5% 0,4
сільське	92,7% 66,4	98,6% 65,5	0,4% 0,2

Продовження табл. 4

5	6	7	8	9
88,1% 20,7	—	—	—	—
77,2% 4,4	—	—	—	—
91,6% 16,3	—	—	—	—
	Поляки			
10,0% 1,9	— 70,1	19,4% 13,6	2,6% 1,8	77,9% 54,6
6,7% 1,3	32,4% 22,7	26,4% 6,0	7,0% 1,5	66,6% 15,1
46,1% 0,6	67,6% 47,4	16,0% 7,6	0,6% 0,2	83,3% 39,5
10,5% 1,4	—	—	—	—
8,0% 0,9	—	—	—	—
50,0% 0,4	—	—	—	—
	Білоруси			
6,2% 0,7	— 6,6	47,0% 3,1	42,2% 2,8	9,1% 0,6
5,0% 0,5	60,6% 4,0	37,5% 1,5	55,0% 2,2	7,5% 0,3
24,9% 0,1	39,4% 2,6	61,5% 1,6	23,1% 0,6	15,4% 0,4
	Румуни			
1,4% 1,0	— 79,8	82,2% 65,6	0,5% 0,4	15,4% 12,3
9,4% 0,5	13,5% 10,8	80,6% 8,7	2,8% 0,3	15,7% 1,7
0,9% 0,6	86,5% 69,0	82,6% 57,0	1,0% 0,1	15,4% 10,6

1	9	10	11
	Євреї		
22. Кримська, у т. ч.	— 26,4	10,6% 2,8	88,6% 23,4
міське	89,8% 23,7	9,2% 2,2	89,9% 21,3
сільське	10,2% 2,7	22,2% 0,6	77,7% 2,1
23. Миколаївська, у т. ч.	2,0% 20,3	9,8% 2,0	87,7% 17,8
міське	93,6% 19,0	8,9% 1,7	90,0% 17,1
сільське	6,4% 1,2	25,0% 0,3	58,3% 0,7
24. Одеська, у т. ч.	6% 121,4	12,6% 15,3	86,7% 105,3
міське	98% 119,0	12,4% 14,8	87,1% 103,7
сільське	2,0% 2,4	20,8% 0,5	45,8% 1,6
25. Херсонська, у т. ч.	3,7% 10,4	9,6% 1,0	89,4% 9,3
міське	91,3% 9,5	8,3% 0,8	90,6% 8,7
сільське	8,7% 0,9	22,2% 0,2	55,6% 0,5

Продовження табл. 4

12	13	14	15	16
	Білоруси			
0,2 0,1	— 21,7	33,6% 7,3	65,9% 14,3	0,5% 0,1
— 0,0	58,1% 12,6	27,0% 3,4	72,2% 9,1	— 0,0
0,0% 0,0	41,9% 9,1	42,6% 3,9	57,3% 5,2	— 0,0
2,5% 0,4	— 12,6	27,0% 3,4	62,7% 7,9	10,2% 1,3
1,1% 0,2	38,1% 4,8	22,9% 1,1	70,8% 3,4	6,3% 0,3
16,7% 0,2	61,9% 7,8	29,5% 2,3	58,4% 4,5	11,7% 0,9
	Болгари			
0,7% 0,7	— 153,1	90,3% 138,2	8,2% 12,6	0,9% 1,5
0,3 0,4	16,7% 25,0	61,2% 15,3	36,8% 9,2	1,7% 0,4
12,5% 0,3	83,7% 128,1	95,9% 122,9	2,7% 3,5	0,9% 1,1
	Білоруси			
1% 0,2	— 6,9	37,7% 2,6	43,5% 3,0	18,8% 1,3
1,0% 0,1	43,5% 2,9	31,0% 0,9	62,1% 1,8	6,9% 0,2
22,1% 0,1	56,5% 3,9	43,6% 1,7	30,8% 1,2	25,6% 1,0

¹Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. М. — 1963. — С. 168, 174—192. Підраховано автором.

5. Кількість та питома вага населення України та областей, розташування їх у міських поселеннях та сільській місцевості, користування ними рідною мовою на прикладі українців та росіян за 1970 р.¹ (у тис. осіб та %)

Області	Усього насе-лення	Українці			Росіяни		
		Усі	Рідна мова	Російська мова	Усі	Рідна мова	Українська мова
1	2	3	4	5	6	7	8
Україна у т.ч.	— 47126,5	74,9% 35283,9	91,4% 32257,4	8,5% 3017,8	19,4% 9126,3	97,1% 8989,5	1,5% 135,3
міське	54,5% 25688,6	45,8% 16164,3	82,9% 13388,2	17,1% 2771,1	84,5% 7712,3	98,8% 7628,5	1,1% 82,9
сільське	45,5% 21348,0	54,2% 19119,6	98,7% 18869,2	1,3% 246,8	15,5% 1414,1	96,2% 1361,0	3,7% 52,5
Вінницька, у т.ч.	— 2131,9	91,9% 1960,8	98,9% 1939,7	1,0% 21,0	4,4% 102,8	95,9% 98,6	4,0% 4,2
міське	25,4% 542,1	21,0% 412,4	95,2% 392,5	4,7% 19,9	76,0% 76,9	96,9% 74,5	3,1% 2,4
сільське	74,6% 1389,8	79,0% 1548,4	99,9% 1347,2	0,1% 1,1	24,0% 25,9	93,2% 24,1	6,9% 1,8
Волинська, у т.ч.	— 974,5	94,3% 924,9	99,4% 919,8	0,6% 5,1	4,0% 39,7	95,7% 38,0	4,3% 1,8
міське	32,1% 313,1	29,1% 269,1	98,2% 264,3	1,7% 4,8	90,4% 35,9	96,4% 34,6	3,6% 1,3
сільське	67,9% 661,4	70,9% 655,8	99,9% 655,5	0,1% 0,3	9,6% 3,8	89,5% 3,4	10,5% 0,4
Луганська, у т.ч.	— 2750,6	54,8% 1506,6	78,2% 1179,3	21,7% 327,2	41,7% 1148,3	99,1% 1138,6	0,9% 10,2
міське	82,5% 2270,9	76,8% 1159,0	72,8% 843,2	27,2% 315,7	89,0% 1022,2	99,3% 1014,6	0,7% 7,6
сільське	17,5% 479,7	23,2% 374,6	96,7% 336,1	3,3% 11,4	11,0% 126,2	97,9% 123,5	2,1% 2,7
Дніпропетровська, у т.ч.	— 3343,0	74,5% 2492,1	90,1% 2246,1	7,4% 245,9	20,9% 697,2	97,8% 681,7	2,2% 15,5
міське	76,2% 2549,0	70,9% 1765,7	86,2% 1323,3	13,7% 242,3	92,2% 643,0	98% 632,3	1,6% 10,6
сільське	23,8% 794,0	29,1% 726,4	99,5% 722,8	0,5% 3,6	7,8% 54,3	91,0% 49,4	9,0% 4,9
Донецька, у т.ч.	— 4892,0	53,1% 2596,9	70,5% 1831,9	29,4% 764,8	40,6% 1987,2	99,3% 1973,1	0,5% 14,0
міське	87,4% 4275,6	82,3% 2137,0	65,5% 1398,7	34,4% 738,2	94,5% 1878,6	98,9% 1869,1	0,5% 9,4
сільське	12,6% 616,4	17,7% 459,9	94,2% 433,3	5,7% 26,6	5,5% 108,6	95,8% 104,0	4,2% 4,6

Продовження табл. 5

1	2	3	4	5	6	7	8
Житомирська, у т.ч.	— 1626,6	85,5% 1383,9	98,2% 1358,6	1,7% 25,3	6,2% 100,6	92,4% 92,7	7,6% 8,0
міське	34,9% 568,0	70,9% 402,7	94,0% 378,5	6,0% 24,2	80,4% 80,9	94,2% 76,2	5,8% 4,7
сільське	65,1% 1058,6	29,1% 982,3	99,9% 980,1	0,1% 1,2	19,6% 19,7	83,8% 16,5	16,2% 3,2
Угорці							
Закарпатська, у т.ч.	— 1056,8	76,5% 808,1	98,7% 797,7	0,6% 4,9	— 35,2	97,4% 34,3	2,6% 0,8
міське	29,7% 314,0	25,5% 203,4	96,1% 195,5	2,2% 4,5	84,9% 29,9	97,7% 29,2	2,3% 0,6
сільське	70,3% 742,8	74,8% 604,7	99,6% 602,2	0,4% 0,5	15,1% 5,3	96,2% 5,1	3,8% 0,2
Запорізька, у т.ч.	— 1774,7	65,6% 1164,8	86% 1001,5	14,0% 163,3	29,0% 514,0	98,2% 506	1,8% 8,0
міське	65,7% 1166,3	60,3% 702,4	78,4% 550,7	21,6% 151,8	78,5% 403,4	99,0% 399,4	0,8% 3,5
сільське	34,3% 608,5	39,7% 462,5	97,5% 450,8	2,5% 11,1	21,5% 110,6	95,9% 106,1	4,0% 4,5
Івано-Франківська, у т.ч.	— 1249,3	95,0% 1186,8	99,5% 1181,1	0,5% 5,7	3,7% 46,5	97,2% 45,2	1,7% 1,3
міське	30,8% 384,2	27,6% 327,1	98,3% 321,6	1,7% 5,5	94,2% 43,8	97,5% 42,7	2,5% 1,1
сільське	69,2% 865,0	72,4% 859,5	99,9% 859,5	0,1% 0,2	5,8% 2,7	96,3% 2,6	4,7% 0,2
Київська, у т.ч.	— 1834,0	92,1% 1689,1	99,0% 1671,9	1,0% 17,1	6,1% 111,5	95,1% 106,0	4,9% 3,5
міське	35,7% 654,8	31,9% 538,8	97,1% 523,1	2,9% 15,6	80,7% 90,0	95,7% 86,1	3,7% 3,4
сільське	64,3% 1179,2	68,1% 1150,3	99,9% 1148,8	0,1% 1,3	19,3% 21,5	92,1% 19,8	7,9% 1,7
Кіровоградська, у т.ч.	— 1259,4	88,2% 1110,0	98,1% 1088,6	1,8% 21,3	9,2% 115,8	95,9% 111,0	4,0% 4,7
міське	43,9% 552,4	40,7% 451,8	95,6% 431,8	4,3% 19,9	70,4% 81,5	96,8% 78,9	3,2% 2,5
сільське	56,1% 707,0	59,3% 658,2	99,8% 656,8	0,1% 1,4	29,6% 34,3	93,6% 32,1	6,4% 2,2
Кримська, у т.ч.	— 1813,5	26,5% 480,7	58,6% 282,0	41,4% 198,7	67,3% 1220,5	99,2% 1219,4	0,8% 1,0
міське	63,2% 1146,8	49,0% 235,7	44,9% 105,8	55,1% 129,9	68,4% 835,7	99,9% 835,1	0,1% 0,5
сільське	36,8% 666,7	51,0% 245,0	71,9% 176,2	28,0% 68,7	31,6% 384,8	99,5% 384,3	0,4% 0,5

Львівська, у т. ч.	— 2428,9	87,9% 2134,4	98,5% 2103,0	1,5% 31,1	8,2% 199,8	98,2% 196,2	1,8% 3,6
міське	47,3% 1148,6	41,2% 879,0	96,9% 848,2	3,4% 30,5	96,6% 193,0	98,4% 189,9	1,5% 3,0
сільське	52,7% 1280,2	58,8% 1255,4	99,9% 1254,8	0,1% 0,6	3,4% 6,8	91,8% 6,2	8,1% 0,6
Миколаївська, у т. ч.	— 1148,1	78,9% 905,6	86,7% 785,5	13,3% 120,1	16,1% 184,9	97,0% 179,5	3,0% 5,4
міське	52,7% 605,3	46,2% 418,5	73,3% 306,6	26,7% 111,9	77,7% 143,6	98,6% 141,6	1,4% 2,0
сільське	47,3% 542,8	53,8% 487,1	98,3% 478,9	1,7% 8,2	22,3% 41,3	91,8% 37,9	8,2% 3,4
Одеська, у т. ч.	— 2389,0	55,0% 1313,8	83,8% 1100,9	16,1% 212,0	24,2% 578,2	99,1% 572,9	0,8% 4,8
міське	55,8% 1334,4	48,2% 633,7	67,9% 430,3	32% 203,1	82,1% 474,6	99,5% 472,1	0,4% 2,4
сільське	44,2% 1054,6	51,8% 680,1	98,6% 670,6	1,3% 8,8	17,9% 103,6	97,3% 100,8	2,6% 2,4
Полтавська, у т. ч.	— 1706,2	91,3% 1557,6	98,5% 1533,8	1,5% 23,8	7,2% 123,2	95,9% 118,1	4,1% 5,2
міське	39,8% 679,4	35,8% 558,1	95,9% 535,3	4,1% 22,8	81,7% 100,6	97,0% 97,6	2,9% 3,0
сільське	60,2% 1026,8	64,2% 999,4	99,9% 998,6	0,1% 1,0	18,3% 22,5	90,7% 20,4	8,2% 2,1
Рівненська, у т. ч.	7% 1047,6	93,5% 979,6	99,4% 973,5	0,5% 6,0	4,6% 44,6	95,3% 42,5	4,7% 2,1
міське	26,7% 288,3	24,3% 237,8	97,6% 232,1	2,4% 5,7	87,9% 39,2	96,3% 37,8	3,7% 1,4
сільське	73,3% 759,3	75,7% 741,8	99,9% 741,5	0,1% 0,3	12,1% 5,5	85,5% 4,7	14,5% 0,7
Сумська, у т. ч.	— 1504,7	87,7% 1312,1	92,1% 1208,5	7,9% 103,6	6,6% 176,6	97,8% 172,7	2,2% 3,9
міське	43,5% 655,1	41,1% 339,7	89,2% 481,5	10,8% 58,2	57,9% 102,2	97,6% 99,8	2,4% 2,4
сільське	56,5% 849,6	58,9% 772,4	94,1% 727,1	5,9% 45,3	42,1% 74,4	98,0% 72,9	2,0% 1,5
Тернопільська, у т. ч.	— 1152,7	96,1% 1107,0	99,7% 1104,1	0,3% 2,8	2,3% 26,3	94,7% 24,9	5,3% 1,5
міське	23,3% 268,7	21,5% 237,7	98,9% 235,1	1,0% 2,6	86,3% 22,7	95,2% 21,6	4,8% 1,2
сільське	76,7% 883,9	78,5% 869,3	99,9% 869,0	0,1% 0,3	13,7% 3,6	91,7% 3,3	8,3% 0,3

Продовження табл. 5

Харківська, у т. ч.	— 2826,1	66,1% 1869,4	84,5% 1580,2	25,5% 289,1	29,3% 829,4	98,4% 816,3	1,6% 13,1
міське	69,3% 1958,2	62,7% 1170,6	75,7% 886,4	24,3% 284,2	80,6% 668,7	99,0% 662,1	1,0% 6,5
сільське	30,7% 867,9	37,3% 698,8	99,3% 693,8	0,7% 4,9	19,4% 160,7	96,0% 154,2	4,0% 6,5
Херсонська, у т. ч.	— 1030,0	78,3% 806,8	91,2% 735,8	8,8% 71,0	18,1% 186,6	96,7% 180,5	3,2% 6,9
міське	53,8% 554,5	48,8% 393,9	83,4% 328,5	16,4% 65,4	72,1% 134,6	98,4% 132,4	1,6% 2,2
сільське	46,2% 475,5	51,2% 412,9	98,6% 407,3	1,4% 5,6	27,9% 52,0	92,5% 48,1	7,5% 3,9
Хмельницька, у т. ч.	— 1615,4	91,3% 1466,9	99,1% 1454,4	0,8% 12,4	4,3% 69,1	94,4% 65,2	5,6% 3,9
міське	26,7% 431,7	22,5% 330,7	96,4% 318,8	3,6% 11,9	79,3% 54,8	95,8% 52,5	4,2% 2,3
сільське	73,3% 1183,9	77,5% 1136,2	99,9% 1135,6	0,1% 0,5	20,7% 14,3	89,5% 12,8	10,5% 1,5
Черкаська, у т. ч.	— 1535,0	92,8% 1425,1	98,9% 1409,7	1,0% 16,6	5,7% 87,7	95,6% 83,8	4,3% 3,8
міське	34,9% 535,1	33,0% 470,1	96,9% 455,6	3,1% 14,5	84,3% 73,9	96,6% 71,4	3,4% 2,5
сільське	65,1% 971,9	67,0% 955,0	99,9% 954,1	0,1% 0,8	15,7% 13,8	90,6% 12,5	9,4% 1,3
Чернігівська, у т. ч.	— 1559,9	93,8% 1462,9	94,4% 1381,4	5,6% 81,5	4,7% 73,5	96,5% 70,9	3,5% 2,6
міське	34,6% 539,9	31,3% 457,2	91,3% 417,5	8,6% 39,6	85,0% 62,5	97,1% 60,7	2,9% 1,8
сільське	65,4% 1020,0	68,7% 1005,8	95,8% 963,9	4,2% 41,9	15,0% 11,0	92,7% 10,2	7,3% 0,8
Румуни							
Чернівецька, у т. ч.	— 844,9	68,8% 581,1	98,1% 570,1	1,8% 10,3	6,3% 53,4	97,8% 52,2	1,9% 1,0
міське	34,6% 292,3	30,2% 175,3	94,2% 165,1	5,7% 10,0	— 46,6	98,4% 45,9	1,5% 0,7
сільське	65,4% 552,6	69,8% 405,8	99,8% 404,9	0,1% 30,9	— 6,7	95,4% 6,4	4,5% 0,3
Київ	— 1631,9	64,8% 1056,9	77,4% 818,3	22,5% 238,5	22,9% 373,6	99,0% 370,0	0,9% 3,5

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Национальный состав населения СССР. — Т. IV. — 1973. — С.9—12, 170—192.

Стовпчики 2, 3, 6 — загальна кількість населення та кількість українців і росіян, їхній відсоток.

Стовпчики 4, 5, 7, 8 — кількість та відсоток користування мовою. Підраховано автором.

6. Кількість населення України, областей та користування рідною мовою за 1979 рік¹
(у тис. осіб та %)

Області	Усе населення	Українці		
		Усі	Рідна мова	Російська мова
1	2	3	4	5
Україна, у т. ч. області	— 49609,3	73,6% 36488,9	89,0% 32493,6	10,9% 3986,7
Вінницька	— 2039,1	91,9% 1872,7	98,5% 1844,4	1,5% 28,1
Волинська	— 1015,6	94,7% 962,1	99,4% 956,4	0,6% 5,7
Луганська	— 2787,6	52,8% 1472,7	71,6% 1054,1	28,4% 418,4
Дніпропетровська	— 3638,9	72,8% 2647,5	87,4% 2315,0	12,5% 332,3
Донецька	— 5150,3	50,5% 2622,6	62,4% 1636,2	37,6% 986,1
Житомирська	— 1593,6	84,9% 1353,0	97,1% 1313,6	2,9% 39,3
Закарпатська	— 1155,8	77,7% 898,6	98,8% 887,6	0,7% 6,7
Запорізька	— 1949,7	63,8% 1243,8	79,5% 988,4	20,5% 255,3
Івано-Франківська	— 1326,7	95,3% 1263,7	99,5% 1256,7	0,5% 6,9
Київська	— 1925,2	90,6% 1743,8	98,4% 1716,4	1,6% 27,2
Кіровоградська	— 1241,4	86,9% 1078,8	97,3% 1049,9	2,7% 28,8
Кримська	— 2135,9	25,6% 547,3	52,7% 288,4	47,3% 258,9
Львівська	— 2569,4	89,4% 2298,6	98,7% 2267,2	1,3% 31,3
Миколаївська	— 1243,4	77,4% 962,5	85,1% 819,6	14,8% 142,8
Одеська	— 2527,9	54,7% 1382,1	77,6% 1072,5	22,3% 308,6

Продовження табл. 6

Росіяни		
Усі	Рідна мова	Українська мова
6	7	8
21,1% 10471,6	98,7% 10329,6	1,3% 140,3
5,4% 109,4	96,2% 105,2	3,7% 4,1
4,3% 43,8	95,9% 42,0	4,1% 1,8
43,8% 1222,0	99,3% 1212,7	0,7% 9,3
22,9% 834,6	98,1% 818,7	1,8% 15,8
43,8% 22,5	99,4% 2212,0	0,5% 13,3
7,0% 112,2	92,6% 103,9	7,3% 8,2
Угорці ²		
13,7% 158,4	98,0% 155,2	1,5% 2,4
31,1% 606,3	98,5% 597,2	1,4% 9,0
3,8% 49,8	96,8% 48,2	2,2% 1,1
7,6% 146,7	95,7% 140,4	4,2% 6,2
10,4% 129,4	96,3% 124,6	3,6% 4,9
68,4% 1461,0	99,9% 1460,0	0,1% 0,8
7,6% 194,3	98,0% 190,3	2,0% 4,0
18,0% 223,9	98,0% 219,4	2,0% 4,4
26,0% 656,3	99,1% 650,3	0,8% 5,4

1	2	3	4	5
Полтавська	— 1741,4	89,4% 1557,0	97,6% 1520,2	2,4% 36,7
Рівненська	1117,7	93,1% 1041,2	99,2% 1032,7	0,7% 8,4
Сумська	1,464,9	86,5% 1267,2	92,3% 1169,7	7,7% 97,4
Тернопільська	— 1162,1	96,6% 1123,1	99,7% 1120,0	0,3% 3,1
Харківська	— 3039,8	64,2% 1953,0	80,5% 1571,5	19,5% 381,4
Херсонська	— 1166,3	76,7% 894,6	88,9% 794,9	11,1% 99,6
Хмельницька	— 1556,0	90,8% 1413,1	98,7% 1394,4	1,3% 18,7
Черкаська	— 1545,2	91,8% 1417,6	98,4% 1395,1	1,6% 22,5
Чернігівська	— 1498,8	92,6% 1387,6	93,2% 1293,3	6,8% 94,2
Чернівецька	— 896,5	70,2% 629,1	97,6% 614,2	1,6% 14,0

Продовження табл. 6

6	7	8
9,0% 157,2	96,4% 151,5	3,6% 5,7
4,6% 51,8	94,6% 49,0	5,4% 2,8
12,4% 182,3	97,7% 178,1	2,3% 4,1
2,2% 25,7	94,6% 24,3	5,4% 1,4
31,6% 966,4	98,5% 952,0	1,4% 14,3
19,6% 228,5	96,9% 221,4	3,1% 7,0
4,9% 76,3	94,9% 72,4	5,0% 3,8
6,8% 105,6	96,6% 102,0	3,4% 3,6
5,8% 87,6	97,4% 85,3	2,6% 2,3
Румуни ³		
10,1% 90,5	24,8% 22,5	12,8% 11,6

¹ Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. — М., 1984. — С. 102—106. Підрахунки автора.

² У Закарпатській області в стовпчиках 6 — 8 наведено дані стосовно угорців, а не росіян.

³ У Чернівецькій області в стовпчиках 6 — 8 наведено дані стосовно румунів, а не росіян.

7. Кількість населення України, областей, у тому числі українців, інших народів, користування ними рідною мовою за 1989 р.¹ (у тис. осіб та %)

Області	Усе населення	Українці			Росіяни
		Усі	Рідна мова	Російська мова	Усі
1	2	3	4	5	6
Україна, у т. ч.	51452,0	72,7% 37419,1	87,7% 32825,4	12,2% 4578,4	22,2% 11355,6
міське	66,7% 34297,2	60,3% 22573,2	81,0% —	19,0% —	83,5% 9,943,5
сільське	33,3% 17154,8	39,7% 14845,8	97,1% —	2,7% —	16,5% 1412,1
Вінницька, у т. ч.	— 1920,8	91,5% 1757,9	98,2% —	1,8% —	0,6% 112,5
міське	43,9% 842,5	41,2% 706,7	95,7% —	4,2% —	84,0% 94,5
сільське	56,1% 1078,3	59,8% 1051,2	97,5% —	2,4% —	16,0% 17,9
Волинська, у т. ч.	— 1058,4	94,6% 1001,3	99,4% —	0,6% —	4,4% 46,9
міське	48,6% 514,0	46,2% 462,7	98,7% —	1,2% —	91,7% 43,0
сільське	51,4% 544,4	53,8% 538,6	99,9% —	0,1% —	8,3% 3,9

Продовження табл. 7

Росіяни		Євреї та інші народи			
Рідна мова	Українська мова	Усі	Рідна мова	Російська мова	Українська мова
7	8	9	10	11	12
98,4% —	1,6% —	— 485,4	7,1% 34,6	90,8% 440,7	2,1% 10,1
98,8% —	1,1% —	99,2% 481,4	7% 33,8	91% 438,3	1,9% 9,3
95,8% —	4,2% —	0,8% 4,0	21,3% 862	19,3% 777	59,4% 2393
95,2% —	4,7% —	0,1% 26,2	15,3% —	77,4% —	7,5% —
95,8% —	4,1% —	— 25,6	14,6% —	78,8% —	7,5% —
91,7% —	8,2% —	— 0,6	44,3% —	18,5% —	37,1% —
Білоруси					
94,1% —	5,8% —	0,5% 5,2	44,8% —	37,9% —	17,3% —
97,0% —	3,0% —	— 4,1	40,6% —	41,6% —	17,8% —
87,7% —	2,2% —	— 1,1	61,3% —	29,5% —	9,1% —

1	2	3	4	5	6
Дніпро-петровська, у т. ч.	3869,9	71,6% 2769,6	84,7%	15,2%	24,2% 935,7
міське	83,2% 3218,5	79,4% 2197,9	81,1%	18,2%	27,1% 872,4
сільське	16,8% 651,4	87,8% 571,7	98,8	1,1%	63,3
Донецька, у т. ч.	5311,8	50,7% 2693,4	59,5%	40,4%	43,6% 2316,1
міське	90,2% 4791,2	48,6% 2329,7	55,3%	44,6%	45,9% 2199,7
сільське	9,8% 520,6	13,5% 363,7	87,4%	22,5%	9,3% 116,4
Житомирська, у т. ч.	1537,6	84,5% 1306,1	96,8%	3,2%	7,9% 121,4
міське	52,9% 813,5	48,3% 630,0	93,5%	6,4%	87,3% 106,0
сільське	47,1% 724,1	51,7% 676,1	99,8%	0,2%	12,7% 15,4
Закарпатська, у т. ч.	1245,6	78,4% 976,7	98,4%	1,2%	4,0% 49,5
міське	40,7% 506,5	38,4% 374,7	96,8%	3,0%	87,3% 43,2
сільське	59,3% 739,2	61,6% 602,0	99,5%	0,1%	12,7% 6,3

Продовження табл.7

7	8	9	10	11	12
Євреї					
97,8%	2,2%	1,3% 50,1	3,5%	95,2%	1,1%
98,3%	1,6%	49,8	3,4%	95,4%	0,9%
89,4	10,5%	0,2%	15,6%	65,2%	19,2%
Білоруси					
99,4%	0,4%	1,4% 76,9	30,0%	67,7%	2,1%
99,9%	0,1%	56,6	14,2%	84,2%	1,5%
96,8%	3,1%	27,5	28,8%	68,3%	2,8%
Поляки					
92,1%	6,3%	4,5% 69,4	1,7%	8,4%	89,9%
93,3%	6,6%	60,2% 41,8	1,8%	13,0%	85,0%
83,2%	16,8%	39,8% 27,0	1,2%	1,3%	97,3%
Угорці					
95,8%	1,2%	12,5% 155,7	97,2%	0,6%	2,1%
96,4%	3,4%	37,7% 58,7	93,9%	1,4%	4,6%
91,9%	7,2%	62,3% 97,0	99,2%	0,2%	0,5%

1	2	3	4	5	6
Запорізька, у т. ч.	2074,0	63,1% 1308,0	77,1%	22,9%	32,0% 664,1
міське	75,6% 1567,8	72,1% 942,7	70,4%	29,5%	83,5% 554,3
сільське	24,4% 506,2	27,9% 365,3	94,1%	5,8%	16,5% 109,8
Івано-Фран- ківська, у т. ч.	1329,8	94,1% 11342,9	99,4%	0,6%	4,0% 57,0
міське	41,7% 589,0	39,0% 523,6	98,6%	1,3%	94,6% 53,9
сільське	58,3% 824,2	61,0% 819,3	99,9%	0,1%	5,4% 3,1
Київська, у т. ч.	1934,4	89,4% 1729,2	97,8%	2,0%	8,7% 167,9
міське	53,4% 1031,6	50,0% 864,0	96,3%	3,7%	83,1% 139,5
сільське	46,0% 902,8	50,0% 865,2	—	—	16,9% 28,4
Кіровоград- ська, у т. ч.	1228,1	85,3% 1047,0	96,4%	3,5%	11,7% 144,1
міське	59,5% 730,4	56,8% 594,5	94,0%	6,0%	79,7% 114,9
сільське	40,5% 497,7	43,2% 452,5	99,6%	0,3%	20,2% 29,2
Луганська, у т. ч.	2857,0	51,9% 1482,2	66,3%	33,7%	44,8% 1279,0
міське	86,3% 2464,8	81,9% 1214,4	63,0%	37,0%	90,9% 1162,2
сільське	13,7% 392,2	18,1% 267,8	92,6%	7,3%	9,1% 116,8

Продовження табл. 7

7	8	9	10	11	12
Білоруси					
98,3%	1,7%	1,7% 34,6	31,1%	62,0%	6,8%
98,9%	1,0%	48,0% 16,5	23,6%	71,5%	2,2%
95,1%	4,8%	52,0% 18,0	68,6%	29,0%	2,4%
Поляки					
96,1%	3,9%	0,2% 3,4	18,8%	8,2%	73,0%
96,5%	3,4%	85,3% 2,9	20,5%	8,6%	70,5%
89,3%	10,6%	14,7% 0,5	9,4%	2,2%	88,0%
Білоруси					
95,3%	4,7%	0,6% 12,1	50,1%	36,5%	13,4%
96,0%	4,0%	73,6% 8,9	45,6%	43,2%	11,3%
91,8%	8,1%	26,4% 3,2	62,9%	18,2%	18,8%
Молдовани					
95,4%	4,5%	0,9% 10,7	73,9%	7,1%	19,0%
96,3%	3,6%	26,2% 2,8	48,3%	18,3%	33,0%
92,1%	7,8	73,8% 7,9	82,4%	3,3%	14,2%
Білоруси					
99,2%	0,7%	1,2% 33,5	30,9%	66,1%	3,0%
99,4%	0,5%	92,8% 31,1	30,1%	67,5%	2,4%
97,6%	2,3%	7,2% 2,4	41,2%	47,7%	11,0%

1	2	3	4	5	6
Львівська, у т. ч.	2727,4	90,4% 2464,7	98,9%	1,0%	7,2% 195,1
міське	59,1% 1612,0	55,4% 1366,2	98,1%	1,8%	96,8% 188,9
сільське	40,9% 1115,4	44,6% 1098,5	99,9%	0,1%	32% 6,2
Одеська, у т. ч.	2624,1	54,6% 1432,7	74,2%	25,7%	27,4% 719,0
міське	65,7% 1725,0	61,7% 883,8	60,6%	39,1%	86,4% 621,2
сільське	34,3% 899,2	38,3% 548,9	96,0%	3,6%	13,6% 97,8
Полтавська, у т. ч.	1748,7	87,9% 1536,6	97,0%	2,9%	10,2% 179,0
міське	56,1% 981,1	52,4% 805,5	94,7%	5,2%	85,0% 152,2
сільське	43,9% 767,6	47,6% 731,1	99,7%	0,3%	15,0% 26,8
Рівненська, у т. ч.	1164,2	93,3% 1085,7	99,1%	0,8%	4,6% 53,6
міське	45,2% 526,7	42,8% 464,4	98,1%	1,8%	92,4% 49,5
сільське	54,8% 637,5	57,2% 621,3	99,9%	0,1%	7,6% 4,1
Сумська, у т. ч.	1427,5	85,5% 1220,5	90,8%	9,2%	13,3% 190,1
міське	61,5% 877,9	99,2% 723,4	87,6%	12,3%	74,2% 141,1
сільське	38,5% 549,6	40,8% 497,1	95,4%	4,5%	25,8% 49,0

Продовження табл. 7

7	8	9	10	11	12
Поляки					
97,0%	3,0%	0,9% 26,9	47,7%	7,3%	45,0%
97,2	2,7%	67,7% 18,2	46,1%	10,3%	43,5%
90,9	9,1%	22,3% 8,7	50,9%	0,8%	48,0%
Болгари					
99,0%	0,9%	6,3% 165,8	81,8%	16,6%	1,1%
99,4%	0,5%	33,1% 54,9	57,4%	40,9%	1,5%
96,5%	3,4%	66,9% 110,9	93,9%	4,6%	0,9%
Білоруси					
95,8%	4,2%	0,5% 9,5	48,8%	37,8%	13,3%
96,9%	3,0%	68,4% 6,5	42,1%	48,1%	9,7%
90,0%	10,0%	31,6% 3,0	62,8%	16,1%	21,1%
94,0%	6,0%	1,4% 16,1	18,2%	12,8%	69,0%
94,7%	5,2%	31,7% 5,1	38,7%	37,1%	24,1%
85,6%	14,3%	68,3% 11,0	8,8%	1,5%	89,6%
97,2%	2,8%	0,4% 6,4	50,1%	40,1%	9,8%
97,5%	2,4%	73,4% 4,7	44,3%	48,1%	7,6%
96,3%	3,6%	26,6% 1,7	66,0%	18,2%	15,8%

1	2	3	4	5	6
Тернопільська, у т. ч.	1164,0	96,7% 1126,4	99,8%	0,2%	2,3% 26,6
міське	40,5% 470,9	39,1% 440,3	97,1%	2,8%	90,2% 24,0
сільське	59,5% 693,1	60,9% 686,1	99,9%	0,1%	9,8% 2,6
Харківська, у т. ч.	3174,7	62,8% 1993,0	79,5%	20,5%	33,2% 1054,2
міське	78,4% 2488,4	73,5% 1465,2	73,0%	26,9%	83,4% 910,5
сільське	21,6% 686,3	26,5% 527,8	97,8%	2,1%	16,6% 143,7
Херсонська, у т. ч.	1237,0	75,7% 936,9	87,7%	12,3%	20,2% 249,5
міське	61,1% 755,2	56,9% 533,0	80,4%	19,6%	75,4% 188,2
сільське	38,9% 481,8	43,1% 403,9	97,4%	2,5%	24,6% 61,3
Хмельницька, у т. ч.	1521,6	90,3% 1374,7	98,3%	1,6%	5,8% 88,0
міське	47,1% 717,0	43,6% 599,8	96,3%	3,6%	86,7% 76,3
сільське	52,9% 804,6	56,4% 774,9	99,9%	0,1%	13,3% 11,7

Продовження табл. 7

7	8	9	10	11	12
Поляки					
92,3%	7,6%	0,6% 6,7	8,6%	4,3%	87,1%
92,7%	7,9%	47,8% 3,2	10,8%	7,8%	82,4
88,5%	11,4%	52,2% 3,5	6,8%	1,7%	91,4%
Євреї					
98,6%	1,4%	1,5% 48,9	3,7%	95,7%	0,5%
99,1%	0,8%	99,6% 48,7	3,7%	95,7%	0,5%
95,1%	4,8%	0,4% 0,2	14,6%	78,8%	6,6%
Білоруси					
96,0%	4,0%	1,0% 12,6	39,3%	45,5%	15,1%
98,0%	1,9%	62,7% 7,9	34,6%	55,5%	9,8%
90,3%	9,6%	37,3% 4,7	46,8%	28,9%	24,2%
Поляки					
93,8%	6,2%	2,4% 36,7	10,7%	81,9%	7,3%
94,5%	5,4%	59,9% 22,0	10,5%	78,0%	11,4%
		40,1% 14,7	11,0%	87,6%	1,3%

1	2	3	4	5	6
Черкаська, у т. ч.	1527,4	90,8% 1381,7	97,8%	2,1%	80% 122,3
міське	52,7% 801,9	49,1% 678,1	95,9%	4,0%	86,0% 105,2
сільське	47,3% 775,5	50,9% 703,6	99,8%	0,1%	14,0% 17,1
Чернівецька, у т. ч.	940,8	70,8% 666,1	97,3%	2,6%	6,7% 63,1
міське	41,9% 394,4	41,7% 277,4	93,9%	6,0%	88,0% 55,5
сільське	58,1% 546,4	58,3% 388,6	99,7%	0,2%	12,0% 7,6
Чернігівська, у т. ч.	1412,8	91,4% 1292,1	93,3%	6,7%	6,8% 96,6
міське	53,1% 749,8	49,9% 645,5	90%	10,0%	87,2% 84,2
сільське	46,9% 662,9	50,1% 646,6	96,6%	3,3%	12,8% 12,4
Кримська, у т. ч.	2430,5	25,7% 625,9	52,5%	47,4%	67,1% 1629,5
міське	69,3% 1684,3	59,7% 373,4	44,7%	55,2%	1211,9
сільське	30,7% 746,2	40,3% 252,5	54,2%	66%	417,6
Миколаївська, у т. ч.	1328,3	75,6% 1003,6	83,6%	16,3%	19,4% 258,0
міське	65,5% 870,0	61,0% 612,4	74,7%	25,1%	83,1% 214,5
сільське	34,5% 458,0	39,0% 391,2	97,5%	2,4%	16,9% 43,5

Продовження табл. 7

7	8	9	10	11	12
Євреї					
95,4%	4,6%	0,4% 6,5	10,9%	81,8%	7,3%
96,4%	3,5%	92,3% 6,4	10,7%	81,8%	7,7%
89,3%	10,5%	7,7% 0,1	—	—	—
Румуни					
97,4%	2,5%	10,7% 100,3	85,4%	11,7%	2,9%
98,0%	2,0%	26,7% 26,8	74,2%	16,1%	9,7%
92,7%	6,4%	73,3% 73,5	94,2%	4,8%	1,0%
Білоруси					
96,5%	3,5%	0,8% 10,7	52,9%	38,1%	0,8%
96,9%	3,0%	73,6% 8,3	47,7%	45,9%	6,6%
93,4%	6,5%	22,4% 2,4	77,5%	16,5%	6,0%
Білоруси					
99,8%	0,1%	0,2% 50,0	34,5%	64,8%	0,5%
99,8%	0,1%	63,2% 31,6	29,2%	70,3%	0,4%
99,7%	0,1%	36,8% 18,4	43,7%	54,3%	2,0%
7	8	9	10	11	12
97,4%	2,5%	1,3% 16,7	71,1%	14,1%	12,9%
98,6%	1,3%	32,9% 5,5	57,5%	27,1%	15,3%
91,7%	9,2%	67,1% 11,2	77,7%	10,3%	11,9%

¹ Поточний архів Держкомстату України. Таблиця 9с. Постійне населення. Абсолютні дані, 1989. — Українська РСР та всі області. Підраховано автором.

**8. Населення округів, областей, їхніх адміністративних центрів
за переписами 1926, 1939, 1959, 1989 і 2001 р.¹**
(у тис. осіб та %)

Місто	1926 р.			1939 р.	
	А	Б	В	А	Б
1	2	3	4	5	6
Київ	1592,9	512,1	32,1%	2562,5	846,7
Вінниця	775,2	57,8	7,5%	2278,2	93,0
Луцьк	—	—	—	1031,7	38,6
Дніпропетровськ	1291,9	232,2	18,0%	2272,6	527,0
Донецьк	653,3	105,2	16,1%	3103,2	466,3
Житомир	690,1	76,6	11,1%	1689,0	95,1
Ужгород	—	—	—	—	30,0
Запоріжжя	532,9	55,5	10,4%	1388,8	281,8
Івано-Франківськ	—	—	—	1281,9	65,0
Кіровоград	770,0	66,4	8,6%	1185,1	100,1
Луганськ	613,7	71,5	11,7%	1837,2	214,6
Львів	—	—	—	2245,1	340,0
Миколаїв	496,9	104,7	21,1%	919,2	168,7
Одеса	860,8	417,7	48,5%	2066,4	601,7
Полтава	1089,1	91,8	8,4%	1896,1	128,5
Рівне	—	—	—	1057,6	43,0
Суми	—	—	—	1706,7	64,0
Тернопіль	—	—	—	1413,7	50,0
Харків	1601,4	415,6	26,0%	2555,6	832,9
Хмельницький	—	—	—	1739,1	37,5
Черкаси	—	—	—	1576,1	51,7
Чернівці	—	—	—	812,3	106,3
Чернігів	—	—	—	1777,2	68,6
Херсон	565,5	58,7	10,4%	742,9	97,0
Сімферополь	713,8	88,3	12,4%	1123,8	142,6

Продовження табл. 8

1939 р.	1959 р.		
В	А	Б	В
7	8	9	10
33%	1719,1	1104,3	39,1%
4,1%	2142,0	121,9	5,7%
3,7%	890,5	56,3	6,3%
23,2%	2704,8	660,1	24,4%
15,0%	4262,0	699,2	16,4%
5,6%	1603,6	105,6	6,6%
—	920,2	47,4	5,2%
20,3%	1463,8	434,6	29,7%
5,1%	1094,6	66,5	6,1%
8,4%	1217,9	128,2	10,5%
11,7%	2452,2	274,5	11,2%
15,1%	2107,9	410,7	19,5%
18,4%	1013,8	226,2	22,3%
29,1%	2026,6	667,2	29,4%
6,8%	1631,7	143,1	8,8%
4,1%	926,2	56,2	6,1%
3,7%	1513,8	98,0	6,5%
3,5%	1085,6	52,2	4,8%
32,5%	2520,1	934,1	37,1%
2,2%	1611,4	62,5	3,9%
3,9%	1053,3	84,8	5,6%
13,1%	774,1	146,1	18,9%
3,9%	1553,8	89,8	5,8%
13,1%	824,2	158,0	19,2%
12,7%	1201,5	186,2	15,5%

Місто	1989 р.		
	А	Б	В
1	11	12	13
Київ	4503,3	2572,2	57,1%
Вінниця	1921,0	368,1	19,2%
Луцьк	1058,0	196,0	18,5%
Дніпропетровськ	3870,0	1173,7	30,3%
Донецьк	5312,0	1101,9	20,7%
Житомир	1538,0	292,2	19,0%
Ужгород	1246,3	116,1	9,3%
Запоріжжя	2074,0	878,5	42,4%
Івано-Франківськ	1413,0	211,2	14,9%
Кіровоград	1228,0	268,7	21,9%
Луганськ	2851,0	492,6	17,2%
Львів	2727,0	786,9	28,9%
Миколаїв	1328,0	500,5	37,7%
Одеса	2624,0	1097,4	41,8%
Полтава	1749,0	310,8	17,8%
Рівне	1164,0	227,6	19,6%
Суми	1427,6	292,7	20,5%
Тернопіль	1164,0	202,7	17,4%
Харків	3175,0	1594,0	51,1%
Хмельницький	1522,0	234,1	15,4%
Черкаси	1527,0	289,0	18,9%
Чернівці	941,0	258,4	27,5%
Чернігів	1413,0	293,3	20,8%
Херсон	1237,0	353,4	28,6%
Сімферополь	1413,0	341,8	24,2%

Продовження табл. 8

2001 р.		
А	Б	В
14	15	16
4388,1	2567,0	58,5%
1777,2	354,6	20,0%
1060,7	205,6	19,4%
3567,6	1054,0	29,5%
4841,1	1007,4	20,8%
1389,5	282,8	20,4%
1258,3	115,6	9,2%
1929,2	810,6	42,0%
1409,8	215,3	15,3%
1133,1	250,6	22,1%
2546,2	459,3	18,0%
2626,5	725,5	27,6%
1264,7	509,1	40,2%
2469,1	1010,3	40,9%
1630,1	312,8	19,2%
1173,3	245,3	20,9%
1299,7	292,1	22,5%
1142,4	226,0	19,8%
2914,2	1449,9	49,8%
1430,8	252,1	17,5%
1403,1	292,8	20,9%
922,8	236,7	25,7%
1245,2	299,0	24,0%
1175,1	324,1	27,6%
2410,8	338,0	14,0%

¹ Літери А, Б, В означають таке: А — загальна кількість населення в округах та областях; Б — загальна кількість населення міста; В — питома вага населення міста у складі населення області. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. IV. РСФСР. — М., 1929. — С. 10, 34. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР, 1963. — С. 14—20. Дані по містах, які в 1939 р. ще не всі були обласними центрами, подаються в опублікованих наслідках перепису за 1959 р. та 1989 р. Національний склад населення України та його мовні ознаки — за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2003. — С. 14, 153—212. Підраховано автором.

9. Національний склад і користування рідною мовою населення міст основних окружних за 1926 р., а в наступному обласних центрів України за 1959, 1989 і 2001 рр.¹ (в тис. осіб і %)

Місто	Рік	Усе населення	Українці		
			Усі	Рідна мова	Російська мова
1	2	3	4	5	6
Київ	1926	512,1	42,2%	64,5%	34,5%
			216,2	139,4	74,5
	1989	2572,2	72,4%	78,3%	21,3%
			1863,1	1145,7	394,8
Вінниця	2001	2567,0	82,2%	85,7%	14,2%
			2,110,8	1794,2	299,7
	1926	57,8	47,3%	89,5%	8,4%
			23,9	21,4	2,0
Луцьк	1989	368,1	77,4%	91,5%	8,5%
			284,9	260,6	24,3
	2001	354,6	87,2%	95,1%	4,9%
			309,3	294,0	15,3
Дніпропетровськ	1926	232,3	86,0%	97,8%	2,2%
			168,5	164,8	3,7
	1989	1173,7	92,5%	99,1%	0,9%
			190,2	188,3	1,9
	2001	1054,0	36,0%	55,6%	43,5%
			83,7	46,2	36,4
	1926	232,3	62,5%	66,2%	33,7%
			733,7	486,0	247,4
	1989	1173,7	72,3%	62,0%	37,8%
			762,2	472,3	288,6

Продовження табл. 9

Росіяни			Євреї та інші народи			
Усі	Рідна мова	Українська мова	Усі	Рідна мова	Російська мова	Українська мова
7	8	9	10	11	12	13
24,5%	98,6%	0,9%	27,4%	58,6%	39,9%	0,5%
125,5	123,7	1,0	140,3	82,1	56,0	0,9
20,9%	98,7%	1,3%	3,9%	4,6%	94,1%	1,2%
534,8	527,9	6,9	100,4	4,7	94,5	1,2
13,4%	91,7%	7,9%	0,7%	2,7%	77,8%	18,9%
337,3	309,3	26,6	18,0	0,4	14,0	3,4
13,8%	97,6%	1,2%	37,7%	85,3%	13,1%	0,4%
8,8	7,8	0,09	21,8	18,6	2,9	0,1
16,4%	97,9%	2,1%	4,1%	9,7%	87,7%	2,6%
60,2	58,9	1,3	15,2	1,5	13,3	0,4
10,2%	89,3%	10,5%	0,6%	4,2%	63,5%	31,7%
36,1	32,3	3,8	1,7	0,07	1,1	0,5
Білоруси						
11,9%	95,6%	4,4%	0,9%	33,3%	50,0%	16,7%
23,2	22,2	1,0	1,8	0,6	0,9	0,3
6,7%	87,6%	12,4%	0,6%	27,2%	36,4%	36,4%
12,7	11,1	1,6	1,1	0,3	0,4	0,4
Євреї						
31,6%	98,9%	0,5%	26,9%	48,7%	50,3%	0,2%
73,4	72,6	0,4	62,0	30,2	31,5	0,1
31,0%	98,3	1,6%	3,2%	2,8%	96,5%	0,6%
363,8	360,7	3,0	37,9	1,1	36,6	0,2
23,7%	96,5%	3,3%	1,0%	1,0%	93,4%	5,0%
249,9	241,4	8,0	10,5	0,1	9,8	0,5

1	2	3	4	5	6
Донецьк (Сталіно)	1926	105,2	26,2% 27,6	41,7% 11,5	57,2% 15,8
	1989	1101,9	39,5% 434,7	43,6% 189,6	56,2% 244,3
	2001	1007,4	46,6% 469,0	23,2% 108,0	76,8% 360,5
Житомир	1926	76,6	37,2% 28,5	78,6% 22,4	18,9% 5,4
	1989	292,2	71,8% 209,7	88,2% 184,9	11,8% 24,8
	2001	282,8	82,9% 234,5	92,8% 217,7	7,1% 16,7
Ужгород	1989	116,1	69,8% 81,1	93,0% 75,3	5,5% 4,4
	2001	115,6	77,8% 89,9	96,2% 86,5	3,1% 2,8
Запоріжжя	1926	55,5	47,6% 26,4	69,3% 18,3	30,3% 8,0
	1989	878,5	61,3% 538,6	67,2% 361,8	32,8% 176,7
	2001	810,6	70,7% 572,7	57,2% 327,7	42,2% 241,9
Івано-Франківськ	1989	211,2	80,4% 169,8	96,7% 164,2	3,3% 5,6
	2001	215,3	91,8% 197,6	99,1% 195,9	0,9% 1,6

Продовження табл. 9

7	8	9	10	11	12	13
56,6% 59,5	99,1% 59,0	0,2% 0,1	10,7% 11,3	37,2% 4,2	61,9% 7,0	—
Білоруси						
53,6% 590,4	99,7% 588,6	0,2% 1,3	1,6% 17,9	4,8% 0,9	94,6% 16,9	0,3% 0,1
48,2% 485,6	99,3% 482,0	0,7% 3,2	1,2% 11,7	8,1% 0,9	90,0% 10,5	1,6% 0,2
Поляки						
13,7% 10,5	94,6% 9,9	3,8% 3,4	39,2% 30,0	85,7% 25,7	12,7% 3,8	0,5% 0,1
16,7% 48,9	95,9% 46,9	4,0% 2,0	6,0% 17,4	19% 0,3	19,8% 3,4	78,2% 13,6
10,3% 29,1	80,4% 25,2	13,5% 3,9	4,9% 13,9	1,9% 0,3	10,2% 1,4	87,8% 12,2
Угорці						
14,3% 16,6	99,2% 16,2	0,2% 0,4	7,9% 9,2	91,4% 8,4	3,9% 0,3	4,7% 0,4
9,6% 11,1	93,2% 10,4	6,5% 0,7	6,9% 8,0	87,8% 7,0	9,5% 0,8	2,5% 0,2
Євреї						
26,1% 14,5	96,6% 14,0	2,3% 0,3	20,4% 11,3	47,8% 5,4	51,3% 5,8	0,5% 0,06
Білоруси						
34,2% 300,3	99,2% 297,8	0,8% 2,4	1,4% 11,9	4,5% 0,5	94,6% 11,3	0,9% 0,1
25,5% 207,0	95,7% 198,2	3,6% 7,4	0,7% 5,6	12,4% 0,7	78,3% 3,4	8,4% 0,5
Поляки						
16,6% 35,0	98,1% 34,4	1,9% 0,7	0,7% 1,4	14,2% 0,2	85,7% 1,2	— —
6,4% 13,8	88,8% 12,2	11,1% 1,5	0,5% 0,6	33,3% 0,2	33,3% 0,2	33,3% 0,2

1	2	3	4	5	6
Кіровоград (Зінов'ївськ)					
	1926	66,4	44,6% 29,6	36,1% 10,7	42,9% 12,6
	1989	268,7	76,9% 206,7	89,2% 184,4	10,8% 22,3
	2001	250,6	85,8% 215,1	90,5% 194,7	9,4% 20,4
Луганськ					
	1926	71,5	43,5% 31,1	38,9% 12,1	60,5% 18,8
	1989	492,6	41,8% 206,1	40,7% 83,8	59,3% 122,3
	2001	459,3	49,6% 227,6	26,6% 60,5	77,3% 166,9
Львів					
	1989	786,9	79,1% 622,7	96,9% 603,3	3,1% 19,3
	2001	725,2	88,1% 639,0	98,6% 629,9	1,1% 8,8
Миколаїв					
	1926	104,7	29,9% 31,4	33,4% 10,5	65,6% 20,6
	1989	500,5	63,2% 316,4	57,1% 180,8	42,8% 135,5
	2001	509,1	72,6% 370,0	56,5% 209,2	43,4% 160,7

Продовження табл. 9

7	8	9	10	11	12	13
				Євреї		
2,5% 16,6	97,6% 16,2	1,8% 0,3	27,7% 18,4	65,2% 12,0	33,5% 6,2	0,4% 0,08
19,5% 52,4	97,9% 51,3	2,0% 1,1	1,3% 3,5	6,0% 0,2	91,3% 3,2	2,6% 0,1
				Білоруси		
12% 30,3	90,5% 27,2	9,5% 2,8	0,5% 1,3	19,8% 0,2	50,9% 0,6	29,3% 0,4
				Євреї		
43,8% 31,3	97,8% 30,6	0,4% 0,1	8,9% 7,1	46,5% 3,3	52,1% 3,7	0,2% 0,01
52,4% 267,2	99,7% 266,3	0,3% 0,9	1,1% 5,3	3% 0,2	96,5% 5,1	0,4% 0,02
				Білоруси		
47,4% 217,8	98,9% 215,4	1,0% 2,2	0,6% 3,0	8,2% 0,2	89,3% 2,6	2,4% 0,1
				Поляки		
16,1% 126,5	97,9% 123,9	2,1% 2,5	1,6% 12,8	9,6% 1,2	88,0% 11,3	2,4% 0,3
8,9% 64,6	90,4% 58,4	9,5% 6,2	0,9% 6,4	47,0% 3,0	7,3% 0,5	45,5% 2,9
				Євреї		
44,5% 46,7	99,4% 46,4	0,5% 0,1	20,8% 21,8	44,9% 9,8	54,1% 11,8	0,3% 0,06
31,2% 156,2	99,3% 155,1	0,6% 1,0	2,1% 10,4	3,1% 0,3	96,3% 10,0	0,6% 0,1
				Болгари		
22,6% 117,5	96,1% 113,8	31,1% 3,7	0,8% 4,2	30,3% 1,3	80,7% 2,6	11,1% 0,3

1	2	3	4	5	6
Одеса	1926	417,7	17,6% 73,4	55,7% 40,9	43,7% 32,1
	1989	1097,4	48,9% 536,4	49,7% 266,7	50,2% 269,2
	2001	1010,3	61,7% 622,9	47,8% 297,6	52,0% 324,1
Полтава	1926	91,8	68,4% 62,8	90,1% 56,5	9,9% 6,2
	1989	312,8	79,8% 249,6	94,5% 235,8	5,5% 13,7
	2001	310,8	87,7% 272,6	95,5% 260,4	4,5% 12,2
Рівне	1989	227,6	84,2% 191,7	97,0% 185,9	2,9% 5,8
	2001	245,3	91,6% 224,6	98,7% 221,7	1,3% 2,9
Суми	1989	292,7	79,4% 232,4	89,4% 207,7	10,6% 24,6
	2001	292,1	84,5% 246,8	89,4% 221,1	10,2% 25,1
Тернопіль	1989	202,7	91,2% 184,9	93,0% 183,1	1,1% 1,7
	2001	226,0	94,1% 212,6	99,6% 211,7	0,4% 0,8

Продовження табл. 9

7	8	9	10	11	12	13
Євреї						
39% 162,8	99,4% 161,9	0,4% 0,5	36,7% 153,2	54% 82,8	45,4% 69,6	0,2% 0,3
39,4% 432,1	99,6% 430,4	0,3% 1,7	5,9% 64,9	3,9% 2,5	95,7% 62,1	0,3% 0,2
Болгари						
28,9% 291,9	97,8% 285,4	2,1% 6,0	1,3% 13,3	26,3% 3,5	67,6% 9,0	5,8% 0,8
Євреї						
8,9% 8,2	93,9% 7,7	5,1% 0,4	20,5% 18,5	61,1% 11,3	36,8% 6,8	1,8% 0,3
17,5% 54,7	97,5% 53,3	5,5% 1,3	0,8% 2,6	0,4% 0,2	88,8% 2,3	4,4% 0,1
Білоруси						
10,6% 33,0	88,4% 29,1	11,6% 3,8	0,4% 1,3	24,2% 0,3	13,9% 0,4	26,9% 0,3
Білоруси						
13,1% 29,8	96,4% 28,7	3,6% 1,0	0,5% 2,2	40,3% 0,9	45,5% 1,0	13,6% 0,3
6,8% 16,6	85,6% 14,2	14,3% 2,4	0,6% 1,4	21,4% 0,3	42,9% 0,6	24,4% 0,3
18,9% 55,4	98,0% 54,3	1,9% 1,1	0,3% 1,7	40,2% 0,6	54,2% 0,9	5,6% 0,1
Білоруси						
12,5% 36,5	89,2% 32,6	10,5% 3,9	0,4% 1,1	24,3% 0,3	54,6% 0,6	21,1% 0,2
Поляки						
7,2% 14,5	94,8% 13,7	5,2% 0,7	0,6% 1,2	8,4% 0,1	8,4% 0,1	83,3% 1,0
3,4% 7,7	82,9% 6,4	17,4% 1,3	0,3% 0,7	14,3% 0,1	— 0,0	85,7% 0,6

1	2	3	4	5	6
Харків	1926	415,6	38,5% 160,1	60,3% 96,5	38,5% 61,6
	1989	1594,0	50,4% 803,0	56,9% 457,0	43,1% 345,8
	2001	1449,9	61% 884,2	50,4% 446,0	49,5% 437,3
Хмельницький	1989	234,1	78,9% 184,8	92,5% 170,6	7,7% 14,2
	2001	251,1	88,3% 221,8	97,0% 215,1	2,9% 6,5
Черкаси	1989	289,0	74,4% 220,8	91,2% 201,4	8,8% 19,4
	2001	292,8	83,4% 243,9	93,2% 227,3	6,6% 16,2
Чернівці	1989	258,4	66,5% 171,9	91,0% 156,7	9,0% 15,2
	2001	236,7	79,8% 189,0	95,6% 180,7	4,2% 8,0

Продовження табл. 9

7	8	9	10	11	12	13
37,2% 154,4	98,1% 151,3	1,1% 1,7	19,5% 81,1	40,7% 33,0	49,1% 39,8	0,5% 0,4
43,6% 695,1	99,5% 691,8	0,5% 3,3	3,0% 47,9	3,6% 1,7	95,9% 45,9	0,5% 0,2
34,2% 496,5	97,4% 483,2	2,5% 12,2	0,9% 11,2	1,3% 0,1	94,3% 10,5	4,3% 0,5
Євреї						
14,2% 33,2	97,2% 32,2	2,8% 0,9	2,3% 5,4	8,5% 0,5	88,1% 4,8	3,4% 0,2
Поляки						
7,9% 19,9	88,1% 17,6	11,7% 2,3	2,0% 4,9	19,2% 0,9	71,4 3,5	9,3% 0,4
Євреї						
20,6% 59,4	98,3% 58,4	1,7% 1,0	1,2% 3,5	8,4% 0,3	9,1% 3,1	0,01% 0,003
13,1% 38,5	92,2% 35,5	7,7% 2,9	1,2% 1,6	19,8% 0,3	62,5% 1,0	19,8% 0,3
17,8% 45,9	98,6% 45,2	1,3% 0,6	6,1% 15,7	26,4% 4,1	72,8% 11,4	0,8% 0,1
Румуни						
11,3% 26,7	92,3% 24,7	7,6% 2,0	4,5% 10,6	71,2% 7,5	20,9% 2,2	7,2% 0,8

1	2	3	4	5	6
Чернігів	1989	293,3	80,2% 235,1	81,0% 190,4	19,0% 44,7
	2001	299,0	86,3% 258,0	84,5% 218,1	15,4% 39,6
Херсон	1926	58,7	35,9% 21,1	44,5% 9,4	54,5% 11,5
	1989	353,4	66,0% 233,2	68,3% 159,3	31,7% 73,9
	2001	324,4	75,7% 245,6	68,9% 169,2	31,1% 76,4
Сімферополь	1989	341,8	21,7% 74,2	37,9% 28,1	62,1% 46,1
	2001	338,0	20,7% 70,1	29,3% 20,5	70,6% 49,6

Продовження табл. 9

7	8	9	10	11	12	13
Білоруси						
15,8% 46,4	98,9% 46,0	0,9% 0,4	1,5% 4,7	44,6% 2,1	53,2% 2,5	2,2% 0,2
10,6% 31,8	93,5% 29,7	6,4% 2,0	1,2% 3,4	24,0% 0,8	59,5% 2,0	16,3% 0,6
Євреї						
35,9% 21,1	98,6% 20,8	0,5% 0,1	25,2% 14,8	58,8% 8,7	40,5% 6,0	0,2% 0,04
29,2% 103,1	99,1% 102,2	0,6% 0,9	1,9% 6,6	5,3% 0,3	93,4% 6,2	1,3% 0,1
Білоруси						
20,7% 67,1	95,8% 64,3	4,1% 2,8	0,8 2,6	15,9% 0,4	73,2% 1,9	10,1% 0,3
Євреї						
71,6% 244,9	99,8% 244,5	0,1% 0,2	2,4% 8,1	4,8% 0,4	91,8% 7,6	—
66,6% 225,9	99,8% 225,5	0,1% 0,3	7,4% 25,0	91,1% 22,8	8,4% 2,1	—

¹ Национальный состав населения СССР. Всесоюзная перепись населения 1989. — М., 1991. — С. 78—96.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — М., 1963 — С. 168 — 192.

Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2003. — С. 14—19, 126—153, 179—209.

Державний комітет статистики України. Табл. 1, 5 за 2001 р.

Державний комітет статистики України. Табл. 9 за 1989 р.

Усі підрахунки відсотків автора.

**10. Кількість та питома вага населення України й областей,
розташування їх у міських поселеннях та сільській місцевості;
користування ними на прикладі українців, росіян та інших народів
рідною мовою за 2001 р.
(у тис. осіб та в %)**

Області	Усе населення,		Українці		
	%	тис. осіб	Усі	Рідна мова	Російська мова
1	2	3	4	5	6
Україна, у т. ч.	—	48240,9	37541,7	85,2%	14,8%
міське	66,9	32290,7	23658,2	78,1%	21,8%
сільське	33,1	15950,2	13883,5	97,3%	2,7%
Вінницька, у т. ч.	—	1763,9	1674,1	98,8%	1,2%
міське	45,9	809,1	738,5	97,5%	2,5%
сільське	54,1	954,8	935,7	99,9%	0,1%
Волинська, у т. ч.	—	1057,2	1025,0	99,7%	0,3%
міське	49,8	526,7	499,1	99,4%	0,6%
сільське	50,2	530,5	525,8	100%	—
Дніпропетровська, у т. ч.	—	3561,2	2,825,8	82,5%	17,4%
міське	82,9	2951,5	2274,4	78,6%	21,2%
сільське	17,1	609,7	551,4	82,8%	1,5%
Донецька, у т. ч.	—	4825,6	2744,1	41,2%	58,7%
міське	90,0	4345,4	2391,4	35,7%	64,3%
сільське	10,0	480,2	352,7	78,5%	21,4%
Житомирська, у т. ч.	—	1389,3	1254,9	97,8%	2,2%
міське	55,6	772,7	670,8	96,1%	3,9%
сільське	44,4	616,6	584,1	99,7%	0,3%

Продовження табл. 10

Росіяни			Євреї та інші			
Усі	Рідна мова	Українська мова	Усі	Рідна мова	Українська мова	Російська мова
7	8	9	10	11	12	13
8334,1	95,9%	3,9%	275,8	19,8%	17,5%	62,5%
7236,3	96,4%	3,5%	214,7	17,2%	12,5%	70,0%
10974	93,0%	6,9%	61,1	28,8%	34,9%	36,0%
Поляки						
67,5	86,2%	13,6%	3,8	6,4%	83,0%	10,2%
54,8	86,8%	13,0%	2,9	6,9%	80,0%	12,7%
12,7	83,6%	16,3%	0,9	4,8%	91,6%	2,9%
Білоруси						
25,1	85,6%	14,4%	3,2	36,6%	35,0%	28,4%
22,1	86,1%	13,9%	2,4	30,5%	34,7%	34,8%
3,0	81,6%	18,4%	0,8	54,2%	35,7%	10,0%
627,5	93,7%	6,0%	29,5	20,6%	20,8%	58,1%
582,7	94,5%	5,3%	24,9	18,5%	16,4%	64,7%
44,8	84,2%	15,5%	4,6	32,1%	44,9%	22,3%
Греки						
1844,4	98,6%	1,3%	77,5	5,4%	3,2%	91,3%
1755,2	98,1%	1,1%	51,4	4,0%	2,7%	93,2%
89,2	78,5%	21,4%	26,1	8,0%	4,3%	87,5%
Поляки						
68,9	81,3%	18,6%	49,0	1,3%	94,5%	4,2%
58,5	82,7%	17,3%	31,1	1,6%	92,0%	6,3%
10,4	73,7%	26,2%	17,9	0,6%	98,8%	0,5%

1	2	3	4	5	6
Закарпатська, у т. ч.	—	1254,6	1010,1	99,2%	0,5%
міське	36,7	460,4	356,7	98,1%	1,4%
сільське	63,3	794,2	653,4	99,7%	0,1%
Запорізька, у т. ч.	—	1926,8	1364,1	68,8%	30,9%
міське	75,4	1452,8	999,3	61,1%	38,6%
сільське	24,6	474,0	364,6	90,0%	10,0%
Івано-Франківська, у т. ч.	—	1406,1	1371,2	99,8%	0,2%
міське	41,7	586,1	554,9	99,6%	0,4%
сільське	58,3	820,0	816,3	100%	0,0%
Київська, у т. ч.	—	1821,1	1684,8	98,4%	1,5%
міське	57,2	1041,6	933,1	97,5%	2,5%
сільське	42,8	779,5	751,7	99,6%	0,4%
Кіровоградська, у т. ч.	—	1125,7	1014,6	96,7%	3,3%
міське	60,0	675,2	597,0	94,9%	5,1%
сільське	40	450,5	417,6	92,7%	7,2%
Дуганська, у т. ч.	—	2540,2	1472,4	50,4%	49,4%
міське	86,0	2183,5	1213,1	42,9%	56,9%
сільське	14,0	356,7	259,3	85,7%	14,2%
Львівська, у т. ч.	—	2606,0	2471,0	99,6%	0,4%
міське	58,9	1534,0	1410,5	99,2%	0,7%
сільське	41,1	1072,0	1060,5	100,0%	—

Продовження табл. 10

7	8	9	10	11	12	13
Угорці						
31,0	91,7%	7,9%	151,5	97,1%	2,6%	0,5%
25,9	92,2%	7,5%	53,6	93,2%	6,0%	0,7%
5,1	89,2%	10,1%	97,9	99,2%	0,8%	0,0%
Болгари						
476,7	95,3%	4,4%	27,8	31,8%	6,1%	61,8%
395,5	96,2%	3,5%	13,3	11,8%	7,4%	80,5%
81,2	91,1%	8,7%	14,5	50,3%	4,8%	44,6%
Поляки						
24,9	86,0%	13,9%	1,9	23,7%	73,0%	2,8%
22,6	86,4%	13,5%	1,6	25,1%	71,4%	3,1%
2,3	81,7%	18,2%	0,3	15,2%	82,2%	1,1%
Білоруси						
109,3	87,6%	12,3%	8,7	33,5%	26,6%	39,7%
89,0	88,6%	11,3%	6,5	29,8%	24,0%	46,0%
20,3	82,9%	16,9%	2,2	44,5%	34,2%	21,0%
Молдавани						
83,9	87,3%	12,6%	8,3	58,9%	34,7%	6,2%
64,8	88,0%	11,9%	1,8	38,3%	45,2%	16,0%
19,2	99,2%	0,8%	6,5	64,5%	31,9%	3,6%
Білоруси						
991,8	98,2%	1,7%	20,6	12,8%	5,1%	82,0%
990,2	98,4%	1,4%	18,9	12,2%	3,8%	83,8%
91,6	95,3%	4,6%	1,7	18,7%	19,4%	61,9%
Поляки						
92,6	87,8%	12,1%	18,9	55,3%	41,0%	2,8%
89,0	88,1%	11,8%	12,5	51,5%	44,0%	4,2%
3,6	79,4%	20,5%	6,4	64,6%	35,1%	0,1%

1	2	3	4	5	6
Миколаївська, у т. ч.	—	1262,9	1034,4	82,4%	17,5%
міське	66,1	835,0	653,0	73,4%	26,6%
сільське	33,9	427,9	381,4	89,0%	17,0%
Одеська, у т. ч.	—	2455,7	1542,3	71,6%	28,3%
міське	65,4	1604,7	1000	58,6%	41,3%
сільське	34,6	851,0	542,3	95,5%	4,3%
Полтавська, у т. ч.	—	1621,2	1481,2	97,1%	2,9%
міське	58,3	944,3	833,6	95,2%	4,8%
сільське	41,7	676,9	647,6	99,6%	0,4%
Рівненська, у т. ч.	—	1171,4	1123,4	99,6%	0,4%
міське	46,5	544,1	509,7	99,2%	0,8%
сільське	53,5	627,3	613,7	99,9%	0,1%
Сумська, у т. ч.	—	1296,8	1152,0	92,4%	7,6%
міське	64,6	837,9	732,4	90,2%	9,7%
сільське	35,4	458,9	419,6	96,1%	3,8%
Тернопільська, у т. ч.	—	1138,5	1113,5	99,0%	0,1%
міське	42,2	480,4	461,0	99,7%	0,2%
сільське	57,8	658,1	652,5	99,9%	0,1%
Харківська, у т. ч.	—	2895,8	2048,7	74,1%	25,8%
міське	78,3	2266,4	1536,7	66,8%	33,2%
сільське	21,7	629,4	512,0	96,3%	3,7%
Херсонська, у т. ч.	—	1172,7	961,6	87,0%	13,0%
міське	59,9	702,3	551,2	79,7%	20,3%
сільське	40,1	470,4	410,4	96,8%	3,2%

Продовження табл. 10

7	8	9	10	11	12	13
Молдавія						
177,5	93,7%	6,2%	13,2	54,6%	28,5%	16,8%
150,4	95,3%	4,7%	3,9	37,9%	26,3%	35,4%
27,1	85,2%	14,8%	9,3	61,7%	29,4%	8,9%
Білоруси						
508,5	97,0%	2,7%	150,7	77,8%	2,1%	19,6%
430,2	97,6%	2,2%	49,3	47,0%	3,6%	43,1%
78,3	94,0%	5,3%	101,4	92,7%	1,4%	5,2%
117,1	87,8%	12,2%	6,3	31,5%	29,6%	38,8%
96,0%	89,3%	10,6%	4,2	26,5%	24,9%	48,6%
21,1	80,7%	19,3%	2,1	41,3%	39,0%	19,5%
30,1	83,2%	16,8%	11,8	11,3%	80,0%	8,7%
26,5	83,9%	16,1%	3,0	27,0%	41,3%	31,6%
3,6	78,1%	21,8%	8,8	6,0%	93,1%	1,0%
121,7	89,5%	10,4%	4,3	33,6%	25,9%	40,4%
86,4	89,4%	10,5%	2,9	27,8%	23,3%	48,8%
35,3	89,9%	10,1%	1,4	45,9%	31,4%	22,6%
Поляки						
14,2	80,3%	19,6%	3,9	8,6%	90,2%	1,1%
11,7	80,3%	19,6%	1,8	12,1%	85,8%	2,0%
2,5	80,5%	19,4%	2,1	5,4%	94,1%	0,3%
Білоруси						
742,0	95,6%	4,3%	14,8	22,2%	17,0%	60,1%
637,7	96,3%	3,6%	11,1	17,1%	11,7%	70,9%
104,3	91,8%	8,2%	3,7	39,2%	32,8%	27,8%
165,2	91,6%	8,4%	8,2	24,7%	25,7%	49,5%
123,8	94,0%	6,0%	5,1	20,3%	18,1%	61,5%
41,4	84,3%	15,7%	3,1	32,1%	38,6%	29,3%

1	2	3	4	5	6
Черкаська, у т. ч.	—	1398,3	1301,2	98,3%	1,6%
міське	53,5	747,3	668,5	97,0%	3,0%
сільське	46,5	651,0	632,7	99,8%	0,2%
Чернівецька, у т. ч.	—	919,0	689,1	98,5%	1,3%
міське	40,1	368,3	296,4	96,9%	3,0%
сільське	59,9	550,7	392,7	99,7%	0,1%
Чернігівська, у т. ч.	—	1236,1	1155,3	94,4%	5,6%
міське	58,0	716,6	648,1	91,7%	8,2%
сільське	42,0	519,5	507,2	97,1%	2,3%
Авт. Республіка Крим, у т. ч.	—	024,1	492,2	40,4%	59,5%
міське	62,2	1258,7	282,8	34,6%	65,3%
сільське	37,8	765,3	209,4	48,2%	51,7%

Продовження табл. 10

7	8	9	10	11	12	13
Білоруси						
75,6	88,0%	11,8%	4,0	31,3%	27,4%	41,0%
62,1	89,2%	10,6%	2,9	25,6%	25,1%	48,9%
13,5	82,4%	17,5%	1,1	46,5%	33,5%	19,7%
Румуни						
37,9	91,5%	8,1%	114,6	91,9%	6,8%	0,9%
31,9	91,6%	8,3%	24,5	82,1%	14,0%	3,5%
6,0	91,1%	7,2%	90,1	94,6%	4,8%	0,1%
Білоруси						
62,2	88,8%	11,1%	7,1	32,5%	21,3%	46,2%
53,1	89,7%	10,2%	5,6	27,4%	18,7%	53,8%
9,1	83,6%	16,4%	1,5	50,9%	30,7%	18,4%
1180,4	9,7%	0,2%	243,4	93,0%	0,0%	5,9%
29,8	99,7%	0,2%	81,3	90,9%	0,1%	8,0%
350,6	99,7%	0,2%	162,1	94,1%	0,0%	4,9%

П р и м і т к а. У Закарпатській області другі за кількістю — угорці, треті — румуни, четверті — росіяни.

Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2003. — С. 179—209. Підраховано автором.

**11. Кількість населення СРСР, Росії, Казахстану, Білорусі, Молдови
та їхніх столиць**
(у тис. осіб та в %)

Республіка, столиця	1926 р.			
	Усі	Українці	Рідна мова	Російська мова
1	2	3	4	5
СРСР, у т. ч.	147027,9	21,2% 31200	88,1% 27500	—
міське	18% 26314,1	—	—	—
сільське	82% 120713,8	—	—	—
Росія, у т. ч.	— 100600	8,4% 7873	67,0% 5276,8	32,8% 2583,2
міське	17,2% 17300	8,9% 699,3	31,7% 221,8	67,9% 474,9
сільське	82,8% 83300	91,1% 7174,0	70,5% 5057,9	29,0% 2108,3
Казахстан, у т. ч.	— 6503,0	13,2% 860,8	75,7% 652,0	24,2% 208,5
міське	8,3% 539,2	3,7% 31,7	39,7% 12,6	51,6% 19,1
сільське	91,7% 5963,8	96,3% 829,1	77,1% 639,4	22,8% 189,4
Білорусь, у т. ч.	— 4982,6	0,7% 34,7	45,2% 15,7	49,3% 17,1
міське	17% 847,8	21,3% 7,4	31,1% 2,3	66,2% 4,9
сільське	83,0% 4135,4	78,7% 27,3	47,6% 13,4	36,9% 12,2
Молдова, у т. ч.	— 572,1	48,5% 277,5	96,8% 268,6	—
міське	14,4% 82,4	10,6% 29,9	87,3% 25,7	—
сільське	85,6% 489,9	89,4% 248,1	100% 248,1	—

Продовження табл. 11

1939 р.				
1	6	7	8	9
СРСР, у т. ч.	— 170600	16,5% 28100	90,1% 25328	—
міське	32,2% 56100	29,2% 8207	79,0% 6485	—
сільське	67,8% 114400	70,8% 19904	94,7% 18843	—
Росія, у т. ч.	— 109400	3,1% 3360	—	—
міське	33,7% 36900	34,2% 1150	—	—
сільське	66,9% 72510	65,8% 2210	—	—
Казахстан, у т. ч.	— 6151	10,7% 658,3	—	—
міське	27,8% 1710,0	20,8% 136,8	—	—
сільське	72,2% 4441,1	79,2% 521,5	—	—
Білорусь, у т. ч.	— 5569,0	1,9% 104,2	—	—
міське	24,7% 1375,1	42,7% 44,5	—	—
сільське	75,3% 4139,9	57,3% 59,7	—	—
Молдова, у т. ч.	— 599,2	50,7% 303,9	—	—
міське	20,7% 124,1	16,6% 50,3	—	—
сільське	79,3% 475,1	83,4% 253,6	—	—

1	2	3	4	5
Москва	— 2026,0	0,8% 16,1	31,7% 5,1	68,3% 11,0
Алма-Ата	— 45,4	10,8% 4,9	—	—
Мінськ	— 131,5	1,1% 1,5	33,2% 0,4	66,7% 0,1
Кишинів	—	—	—	—
Ленінград	— 1614,3	0,7% 10,8	33,3% 3,6	66,6% 7,2
1959 р.				
СРСР, у т. ч.	— 208800	17,9% 37252,9	87,7% 32700	12,2% 4541
міське	47,9% 99987,0	39,7% 4594,5	77,2% 11263,8	22,7% 3318,5
сільське	52,1% 108348,0	60,1% 22658,4	94,5% 21416,8	5,4% 1222,8
Росія, у т. ч.	52,1% 117500	2,9% 3359,1	42,4% 1525,5	54,5% 1832,1
міське	52,4% 61611,1	59,8% 2010,0	— 884,1	44,0% 1125,1
сільське	47,6% 55923,2	40,2% 1349,0	47,5% 641,3	52,4% 707,0
Казахстан, у т. ч.	— 9309,8	8,2% 762,1	60,4% 460,1	39,5% 301,7
міське	43,7% 4067,2	40,3% 397,0	3,7% 165,0	46,2% 141,9
сільське	57,0% 5242,6	58,7% 455,1	64,8% 295,1	34,2% 159,7
Білорусь, у т. ч.	— 8054,7	1,7% 133,1	48,1% 62,3	44,9% 59,8
міське	30,8% 2480,5	64,8% 86,2	37,5% 32,3	58,7% 50,3
сільське	69,2% 5574,1	35,2% 46,8	63,9% 29,9	32,1% 9,6

Продовження табл. 11

1	2	3	4	5
Москва	— 4137,0	2,2% 90,5	—	—
Алма-Ата	— 230,5	7,2% 16,7	—	—
Мінськ	— 238,9	2,8% 6,7	—	—
Кишинів	—	—	—	—
Ленінград	— 3191,3	1,7% 54,7	—	—
1970 р.				
СРСР, у т. ч.	— 241,720,0	16,9% 40753,0	85,7% 34906,3	14,2% 5817,3
міське	56,3% 135991,5	48,5% 19753,3	75,9% 14993,6	24,0% 4745,2
сільське	43,7% 105728,6	51,5% 20999,9	94,8% 19912,7	4,9% 1072,1
Росія, у т. ч.	— 130079,2	2,6% 3345,9	42,5% 1422,9	57,4% 1921,5
міське	62,2% 80981,1	69,9% 2338,6	41,7% 976,4	58,2% 1361,4
сільське	37,8% 49098,1	30,1% 1007,2	44,3% 446,5	55,6% 560,2
Казахстан, у т. ч.	— 13008,7	7,2% 933,5	51,5% 481,0	48,4% 452,0
міське	50,3% 6538,7	53,7% 501,3	48,3% 241,9	51,7% 259,2
сільське	49,7% 6470,1	46,7% 432,1	55,3% 239,1	44,6% 192,8
Білорусь, у т. ч.	— 9002,3	2,1% 190,8	47,3% 90,8	47,0% 89,6
міське	43,4% 3907,8	76,0% 145,0	42,0% 60,9	54,5% 79,0
сільське	56,6% 5094,6	24,0% 45,9	63,8% 29,3	23,3% 10,7

1	2	3	4	5
Молдова, у т. ч.	30,4% 2884,5	14,6% 420,8	86,3% 363,1	12,3% 51,7
міське	22,3% 642,2	29,7% 125,0	71,5% 89,4	28,5% 35,6
сільське	77,7% 2224,3	70,3% 294,9	92,5% 273,7	5,5% 16,2
Москва	— 5086,0	2,3% 115,5	29,7% 34,3	70,2% 81,1
Алмати	— 456,5	4,8% 23,0	36,5% 8,4	63,5% 14,6
Мінськ	— 509,5	3,6% 18,3	34,4% 6,3	62,8% 11,5
Кишинів	— 216,0	12,0% 25,9	55,6% 14,4	44,3% 11,4
Ленінград	— 2900,0	2,0% 57,4	29,1% 16,7	70,7% 40,6

Примечания. Народность и родной язык населения СССР. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие итоги. — М., 1926. — С. 24—132.

Всесоюзная перепись населения СССР 1926 года. Казахская АССР, Киргизская АССР. — Т. 8. — М., 1928. — С. 148—149.

Всесоюзная перепись населения СССР 1926 года. Российская социалистическая Федеративная Советская Республика — Т. 9. — М., 1929. — С. 34.

Всесоюзная перепись населения СССР 1926 года. Белорусская ССР. — Т. 10. — М., 1928. — С. 215.

Всесоюзная перепись населения СССР 1939 года. Основные итоги. — М., 1992. — С. 57—59, 63, 70, 75, 76, 80.

Всесоюзная перепись населения СССР 1959 года. Сводный том. — М., 1962. — С. 13, 15, 17, 184—208.

Всесоюзная перепись населения СССР 1959 года. РСФСР. — М., 1963. — С. 300, 312, 314, 316, 318.

Всесоюзная перепись населения СССР. 1959 года. Белорусская ССР. — М., 1962. — С. 124.

Всесоюзная перепись населения СССР. 1959 года. Молдавская ССР. — М., 1962. — С. 96.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Национальный состав населения СССР. Т. IV. 22 — М. 1973. — С. 20, 27, 35, 43, 49, 55, 192, 193, 195, 223, 226, 229, 276—278.

Численность и состав населения ССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. — М., 1984. — С. 7, 971, 74, 108, 116, 128.

Национальный состав населения СССР. Всесоюзная перепись населения 1989 года. — М., 1991. — С. 20, 28, 65, 66, 88, 90, 102, 104, 122.

Национальный состав и владения языками, гражданство. — Т. 4, кн. 1. — М., 2004. — С. 17, 130.

Национальный состав республики Казахстан. — Т. 2. — Алматы, 2000 — С. 6, 8, 27, 33.

Перепись населения. Национальное бюро статистики республики Молдова. — Т. 1. — 2004. — С. 39, 301.

Республика Беларусь. Перепись населения 1999 г. (основные итоги). — М., 2007. — С. 1—3.

Продолжение табл. 11

1	2	3	4	5
Молдова, у т. ч.	— 3568,9	14,2% 506,6	79,4% 402,2	19,4% 98,4
міське	31,7% 1130,0	43,8% 221,7	62,7% 139,0	36,4% 80,8
сільське	68,3% 2438,8	56,2% 284,9	92,4% 263,2	0,6% 17,5
Москва	— 7061,0	2,6% 184,9	37,3% 68,9	62,7% 115,0
Алмати	— 729,6	4,2% 30,9	36,6% 11,3	73,4% 19,6
Мінськ	— 916,9	3,8% 35,2	32,7% 11,5	65,1% 22,9
Кишинів	— 356,4	14,2% 50,5	51,1% 25,8	47,9% 24,2
Ленінград	— 3949,5	2,5% 97,1	31,5% 30,6	68,4% 66,4

1979 г.				
1	2	3	4	5
СРСР	262084,7	16,2% 42347,4	82,8% 35059,1	17,1% 7253,6
Росія	137409,9	2,7% 3657,6	40,3% 1475,1	59,6% 2180,6
Казахстан	14684,3	6,1% 898,0	41,3% 371,2	58,6% 526,4
Білорусь	9532,5	2,3% 231,0	43,4% 100,2	51,2% 117,8
Молдова	3949,8	14,2% 560,7	68,5% 384,2	30,1% 168,5
Україна	49609,3	73,6% 36489,0	89,1% 32493,6	10,9% 3986,7

1989 р.				
1	2	3	4	5
СРСР , у т. ч.	— 286700	15,4% 44200	80,1% 35800	18,7% 8308
міське	—	—	—	—
сільське	—	—	—	—
Росія , у т. ч.	— 147900	2,9% 4364,0	43,1% 1868,9	56,3% 2487,2
міське	—	—	—	—
сільське	—	—	—	—
Казахстан , у т. ч.	— 16464,5	5,4% 896,2	36,6% 328,2	63,3% 567,0
міське	—	—	—	—
сільське	—	—	—	—
Білорусь, у т. ч.	— 10151,8	2,9% 291,0	45,4% 132,1	48,7% 141,7
міське	—	—	—	—
сільське	—	—	—	—
Молдова, у т. ч.	— 4335,4	14,0% 600,4	61,6% 370,0	36,7% 220,1
міське	—	—	—	—
сільське	—	—	—	—
Москва	— 8875,5	2,8% 252,7	38,7% 97,9	61,1% 154,4
Алма-Ата	— 1121,4	4,1% 45,6	39,5% 18,0	60,3% 27,5
Мінськ	— 1607,1	3,4% 53,2	32,9% 17,5	63,8% 33,9
Кишинів	— 714,9	13,7% 98,2	41,2% 40,5	57,1% 56,1
Ленінград	— 4991,0	3,0% 151,0	39,3% 59,3	60,4% 91,2

1999, 2002, 2004				
1	2	3	4	5
2002 р.				
Росія , у т. ч.	— 145166,7	2,0% 2943,0	43,0% 1267,2	—
міське	73,3% 10642,9	76,5% 2251,2	—	—
сільське	26,6% 38737,7	23,5% 691,8	—	—
1999 р.				
Казахстан , у т. ч.	— 14953,1	3,7% 547,1	16,1% 88,1	—
міське	—	—	—	—
сільське	—	—	—	—
Білорусь, у т. ч.	— 10045,2	2,4% 237,0	42,9% 101,7	57,0% 135,7
міське	—	—	—	—
сільське	—	—	—	—
2004 р.				
Молдова, у т. ч.	— 3383,3	8,3% 282,4	64,1% 181,0	31,8% 89,9
міське	38,6% 1305,7	51,7% 145,9	43,7% 63,7	52,0% 75,9
сільське	61,4% 2078,0	48,3% 136,5	85,9% 117,3	10,3% 14,0
2002 р.				
Москва	—	—	—	—
1999 р.				
Алмати	1129,4	2,0% 22,8	21,1% 4,8	—
Мінськ	—	—	—	—
2004 р.				
Кишинів	712,2	8,3% 58,9	31,7% 18,7	63,2% 37,2
Ленінград	—	—	—	—

12. Населення України та їхня мова у XX та на початку XXI ст.¹
(у тис. осіб та %)

Населення	1926			
	Разом	Рідна мова	Українська мова	Російська мова
1	2	3	4	5
Усі	29018,2	—	—	—
У тому числі:				
Українці	23218,9 100%	21848,6 94,1%	—	1288,9 5,6%
Росіяни	2677,2 100%	2627,4 98,1%	37,1 1,4%	—
Білоруси	75,8 100%	14,9 19,7%	4,4 5,8%	55,7 73,5%
Євреї	1574,4 100%	1195,7 75,9%	14,1 0,9%	356,2 22,6%
Німці	393,2 100%	374,1 95,1%	4 1,0%	13,9 3,5%
Поляки	476,4 100%	210,5 44,2%	230,4 48,4%	32,8 6,9%
Молдавани	257,8 100%	242,8 94,2%	10,3 4%	4,0 1,6%
Греки	104,6 100%	85,1 81,4%	0,8 0,7%	17,8 17,2%
Болгари	92,1 100%	86,5 93,9%	1,2 1,3%	3,3 3,6%
Кримські татари	179,1 100%	186,0 103,9%	—	—

Продовження табл. 12

1959				
1	2	3	4	5
Усі	41869,0	—	—	—
У тому числі:				
Українці	32158,4 100%	30072,4 93,5%	—	2075,5 6,5%
Росіяни	7090,8 100%	6958,9 98,1%	130,6 1,8%	—
Білоруси	291 100%	107,0 36,8%	26,6 9,0%	157,2 54,0%
Євреї	840,3 100%	142,2 16,9%	23,4 2,8%	671,4 79,9%
Німці	— 100%	—	—	—
Поляки	363,3 100%	68,2 18,8%	248,6 68,4%	45,3 12,5%
Молдавани	241,7 100%	200,5 82,6%	10,0 6,6%	24,4 10,1%
Греки	104,4 100%	8,3 7,9%	2,9 2,8%	92,8 89,2%
Угорці	149,2 100%	147,0 98,5%	1,2 0,8%	0,8 0,5%
Болгари	219,4 100%	177,3 80,8%	5,4 2,5%	36,0 16,4%

	1989			
1	2	3	4	5
Усі	51452	—	—	—
У тому числі:				
Українці	37419 100%	32825,4 87,7%	—	4578,4 12,2%
Росіяни	11355,6 100%	11172,5 98,4%	177,5 1,6%	—
Білоруси	440,0 100%	156,2 35,5%	40,8 9,3%	242,7 55,2%
Євреї	486,3 100%	34,6 7,1%	10,1 2,0%	440,7 90,6%
Німці	37,8 100%	8,8 23,3%	3,5 9,3%	25,4 67,2%
Поляки	219,2 100%	27,5 12,5%	146 66,1%	44,4 20,3%
Молдавани	324,5 100%	253 78%	19,9 6,1%	50,4 15,5%
Греки	98,6 100%	18,3 18,6%	2,3 2,3%	77,7 78,8%
Болгари	233,8 100%	162,6 69,5%	6,3 2,7%	63,7 27,2%
Угорці	163,1 100%	156,0 95,6%	4,2 2,6%	2,6 1,6%
Кримські татари	46,8 100%	43,3 92,5%	0,1 0,2%	1,9 4,1%

Продовження табл. 12

	2001			
1	2	3	4	5
Усе населення	48240,9	—	—	—
У тому числі:				
Українці	37541,7 —	31970,7 85,2%	—	5544,7 14,8%
Росіяни	8334,1 —	7993,8 95,9%	328,2 3,9%	—
Білоруси	275,8 —	54,6 19,8%	48,2 17,5%	172,3 62,5%
Євреї	103,6 —	3,2 3,1%	13,9 13,4%	86,0 82,7%
Німці	33,3 —	4,1 12,3%	7,4 22,2%	21,5 64,6%
Поляки	144,1 —	18,7 12,9%	102,3 71,0%	22,5 15,6%
Молдавани	258,6 —	181,1 70%	27,8 10,8%	45,6 17,6%
Греки	91,5 —	5,8 6,3%	4,4 4,8%	81,0 88,5%
Болгари	204,6 —	131,2 64,1%	10,3 5%	62,1 30,4%
Угорці	156,6 —	149,4 95,4%	5,4 3,4%	1,5 0,9%
Кримські татари	248,2 —	228,4 92%	0,2 0,1%	15,2 6,1%

¹Посилання див. у попередніх таблицях

Джерела та література

Всесоюзная перепись населения 1926 года. — Т. VIII. Казахская АССР. Киргизская АССР. — М., 1928.

Всесоюзная перепись населения 1926 года. — Т. IX. Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика. — М., 1929.

Всесоюзная перепись населения 1926 года. — Т. X. Белорусская Советская Социалистическая Республика. — М., 1928.

Всесоюзный перепис людності 1926 року. — Т. XI. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся. — М., 1929.

Всесоюзная перепись населения 1926 года. — Т. XII. Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. — М., 1928.

Всесоюзный перепис людності 1926 року. — Т. XII. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. — М., 1929.

Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Краткие сводки. — Выпуск IV. Народность и родной язык населения СССР. — М., 1928.

Короткі підсумки населення України 17 грудня 1926 року. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. Центральне статистичне управління УСРР. — Харків, 1928.

Всесоюзная перепись населения 1937 года: Краткие итоги. — М., 1991.

Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Сводный том. — М., 1962.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Белорусская ССР. — М., 1963.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. — Молдавская ССР. — М., 1963.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. РСФСР. — М., 1963.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — М., 1963.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. — Т. IV. Национальный состав населения СССР. — М., 1972.

Численность и национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения СССР 1979 года. — М., 1984.

Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения СССР. — М., 1991.

Національний склад населення України: За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. Міністерство статистики України. — У 2 кн., — К., 1992.

Національний склад населення та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2003.

Итоги Всероссийской переписи населения 2002 года. — Т. IV. — Книга I. Национальный состав и владение языками, гражданство. — М., 2004.

Итоги переписи населения в Республике Казахстан 1999 года: Национальный состав населения Республики Казахстан по национальности и владению языками. — Алматы, 2000.

Перепись населения республики Молдова 2004 года. Демографические, национальные, языковые, культурные характеристики. — Т. I. — Кишинев, 2006.

Перепись населения Республики Беларусь в 1999 году: Основные итоги. Распределение населения республики Беларусь по национальности и языкам в 1999 году. — Минск: 2005.

Білий Д. Малиновий Клин. — К., 1994.

Бондаренко В. В., Дараган М. В. Переписи населення в СРСР. — К., 1958.

Воблий В. К., Пустоход П. И. Переписи населения: их история и организация. — М., 1963.

Голод 1932—1933 років. Очима істориків, мовою документів. — К., 1990.

Голодомор 1932—1933 років Документи і матеріали / Упоряд. Пиріг Р. Я.: — К., 2007.

Демографічна ситуація в Україні. Матеріали наукової конференції (жовтень 1993 р.) Ч. I. — К., 1993. — Т. III.

Етно-національний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993.

Енциклопедія українознавства. — Т. 2. — Львів, 1993. — С. 405, 406.
 Зарубіжні українці. — К., 1991.
 Заставний Ф.Д. Географія України. — Львів, 1994.
 Курс демографії / Под ред. Боярского А.Я. — М., 1967.
 Национальный состав населения СССР. — М., 1991.
 Народонаселение стран мира. — М., 1974.
 Население мира. Демографический справочник. — М., 1988.
 Исторична наука: термінологічний і понятійний словник. — К., 2002.
 Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. — К., 1965.
 Наулко В. І. Географічне розміщення народів УРСР. — К., 1968.
 Комов В. Почему нас становится меньше? // День. — 17.01.2004. — № 6.
 Медунув В. М. Основы демографии. — М., 2003.
 Петренко Є.Д. Переселенський рух з України на Кубань. — К., 1997.
 Перковський А. А., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 40-х роках // Український історичний журнал. — 1990. — № 2.
 Піскун О. Основи міграційного права. — К., 1989.
 Проблеми міграції // Український інформаційно-аналітичний журнал / Головний редактор Піскун О.Т. — 2002. — Число 7.
 Прибиткова І. М. Основи демографії. — К., 1995.
 Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. — К., 1994.
 Писарев И. Ю. Население и труд в СССР. — М., 1966.
 Романцов В.О. Українці на одвічних землях (XVIII — початок ХХІ ст.) — К., 2004.
 Романцов В. О. Етнічні українські землі. // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 2005. — С. 55, 56.
 Романцов В.О. Як населення України користується рідною мовою // Дзеркало тижня. — 2006. — № 6 (583).
 Стеценко С. Г., Швець В. Г. Статистика населення. — К., 1993.
 Стешенко В.С., Пискун В. П. Демографія історична. // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 325, 326.
 Хоменко А. Населення України. 1897—1927. — Харків, 1927.

ЗМІСТ

Вступ	3
Населення УРСР між двома світовими війнами	8
Міста в 1926 році	15
Українські землі між двома світовими війнами	17
Населення України в наступні двадцять років	22
Україна в останні 30 років у складі СРСР	32
Україна в умовах незалежності	46
Населення Києва	57
Українці на землях республік СРСР	60
Українці в столицях республік	70
Українці в Росії, Казахстані, Білорусі та Молдові після розвалу СРСР	74
Висновки	80
Додатки	91
Джерела та література	180

Наукове видання

Романцов Володимир Омелянович

**Населення України
і його рідна мова за часів
радянської влади та незалежності
(XX — початок XXI століття)**

Редактор *О. Веремійчик*
Коректори *Т. Северина, Н. Адамчук*
Верстка *В. Ялового*

Підписано до друку 11.02.2008. Формат 60х84 ¹/₁₆.
Папір друкарський № 1. Гарнітура JournalC.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 10,69.
Обл.-вид. арк. 10,14. Наклад 500 прим.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95
01010, Київ, 10. вул. Івана Мазепи, 6

Віддруковано з готових діапозитивів замовника
в ОП “Житомирська облдрукарня”. Зам. 911

РОМАНЦОВ Володимир Омелянович народився 16 вересня 1928 року в м. Костянтинівка Донецької області. Учасник Другої світової війни. У 1943 р. мобілізований на трудовий фронт (працював ливарником на заводі в м. Алма-Аті). З 1943 до 1946 року навчався в артспецшколі, у 1946—1949 рр. — в Київському арт-училищі.

У 1949—1954 рр. навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім. Тараса Шевченка (екстерном і заочно).

1960—1963 рр. — аспірант Інституту історії АН УРСР. У травні 1963 р. достроково захистив кандидатську дисертацію. З 1963 до 1965 року працював заступником Головного вченого секретаря Президії АН УРСР.

У 1970—1972 рр. навчався в докторантурі. У жовтні 1972 р. достроково захистив докторську дисертацію. З 1967 р. працює у вузах України — старший викладач, доцент, професор. Завідував кафедрою 26 років. Має звання: «Заслужений працівник народної освіти України», «Почесний професор Київського державного університету технологій та дизайну». Нагороджений 15 медалями. Загальний виробничий стаж — понад 65 років, науково-педагогічний — понад 47 років.

Наукові напрями — зміни у складі робітничого класу України у післявоєнний період, історична демографія населення України у XVIII — на початку XXI ст. Оpubлікував понад 150 наукових праць, у тому числі 8 книжок, із них 4 — монографії: «Кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу України 1946—1970 рр.» (1972 р.), «Український етнос: на одвічних землях та за їх межами (XVIII—XX століття)» (1998 р.), «Українці на одвічних землях (XVIII — початок XXI століття)» (2004 р.), «Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття)» (2008 р.). Головний редактор збірника документів та матеріалів у трьох томах (115 друк. арк.): «Промисловість і робітничий клас України, 1946—1950 рр.», «Промисловість і робітничий клас України, 1951—1958 рр.», «Промисловість і робітничий клас України, 1959—1965 рр.», а також збірника «Сторінки політичної біографії України. Методичні поради викладачам та студентам» (35 друк. арк.), співавтор колективних монографій.

Виступав із доповідями на міжнародних, союзних та республіканських конференціях (понад 40 разів), був офіційним опонентом під час захисту докторських і кандидатських дисертацій (понад 60 разів).